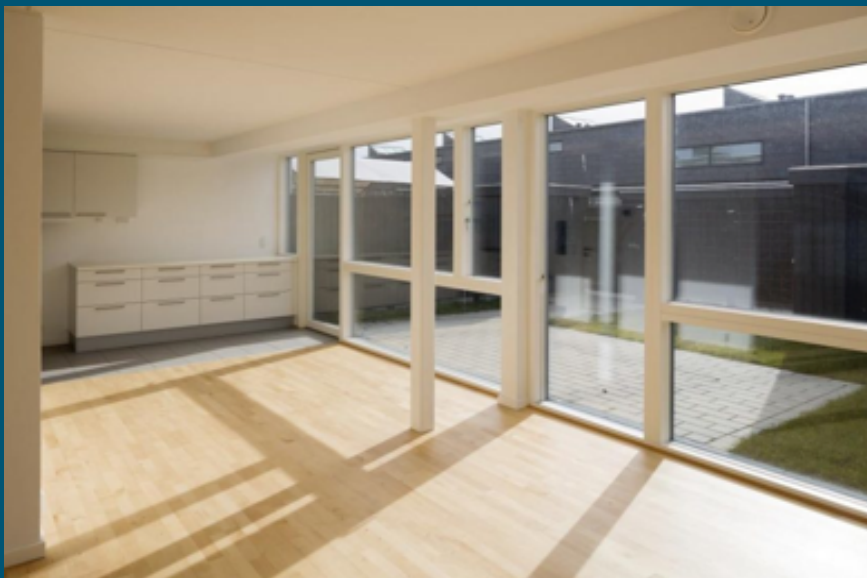

PRAKSIS I ENERGIRENOVEREDE BOLIGER

Et casestudie af rækkehusene i Albertslund Syd om hvordan energirenoveringen af en almen boligafdeling påvirker beboernes praksis i boligen og oplevelsen af boligen som et hjem

Josefine Garde
By, Bolig og Bosætning
April 2017

Antal ord: 30.023

AALBORG UNIVERSITET
K Ø R F N H A V N

Aalborg Universitet København
A. C. Meyers Vænge 15
2450 København SV
Danmark

Studiesekretær: Silpa Stella Rondón Pinto
Telefon: 9940 2285
ssp@sbi.aau.dk

Studenterrapport

Uddannelse: By, Bolig og Bosætning

Semester: 4. semester

Titel på projekt:

Praksis i Energirenoverede Boliger

Projektperiode:

1. september 2016 – 28. april 2017

Vejleder: Kirsten Gram-Hanssen

Studerende: Josefine Garde

[Underskrift]

[Indsæt navn]

Antal normalsider: 78

Afleveringsdato: 28. april 2017

Resume:

This study examines how a comprehensive retrofit of a social housing unit affects the tenants' practices in the dwelling and their notion of the dwelling as a home.

The study is based on qualitative interviews with tenants living in a social housing unit, both before and after their homes were retrofitted. The empirical work is analyzed and discussed through a practice theoretical framework and through theoretical perspectives on the meaning of home.

A central theme in the study is how the renovated dwelling as a whole represents something new and luxurious and how this affects a number of practices. The study suggests that how the tenants' understand the dwelling as a home both constitutes and is constituted by the tenants' practices. It also illustrates how the tenants' experiences in their dwellings prior to the retrofitting are crucial to their practices and their notions of the dwelling as home. The study focuses on the tenants' practices in relation to the under floor heating system and the heat recovery ventilation system in the dwelling. These new technologies affect a number of practices in the dwelling and the notion of the dwelling as a home. The study also looks at and expounds upon other practices in the dwelling as outcomes of the renewed material structure.

The study's conclusions suggest that when dwellings are retrofitted to become low energy housing, the new material structure of the dwelling changes the notion and concept of home on a societal level.

En særlig tak til beboerne i rækkehuse i Albertslund Syd, der har inviteret mig ind i deres hjem og deltaget i interview til undersøgelsen.

Specialet er vedlagt interviewudskrifter, der ikke er til offentliggørelse.
I Interviewudskrifterne er informanterne kun anonymiseret på navn, mens de i selve specialet er anonymiseret yderligere.

PRAKSIS I ENERGIRENOVEREDE BOLIGER

Specialets forfatter: Josefine Garde
Studerende ved By, Bolig og Bosætning, Aalborg Universitet København

Vejleder: Kirsten Gram-Hanssen

Antal ord: 30.023
Antal sider: 70
Antal normalsider: 78

April 2017

INDHOLDSFORTEGNELSE

1.0 Indledning - Beboeren i energirenoverede boliger	2
1.1 Problemfelt	2
1.2 Forsknings spørgsmål	6
2.0 Undersøgelsens case: Rækkehusene i Albertslund Syd	7
3.0 Videnskabsteori og metode	10
3.1 Videnskabsteori.....	10
3.2 Kvalitativt undersøgelsesdesign: Casestudie og kvalitative interviews.....	11
3.3 En fleksibel forsknings- og analysestrategi.....	15
4.0 Teoretiske perspektiver	17
4.1 Praksisteori.....	17
4.2 Perspektiver på hjem	25
4.3 Hjem og praksisteori: En samlet analytisk forståelse	29
5.0 Analyse	30
5.1 Præsentation af informanter	30
5.2 Indretning og åbent design	32
5.3 Boligen som et hjem.....	38
5.4 Gulvvarme og ventilationsanlæg	39
6.0 Teoretisk diskussion	51
6.1 Opvarmning før renoveringen - sameksistens af elementer.....	51
6.2 Det materielle kan ændre praksis	52
6.3 Kompetence og lokal omkodning.....	53
6.4 Mening: Et hjem er lækkert, trygt og varmt.....	54
6.5 Relationen mellem forskellige praksisser	56
6.6 Hjem som performance af praksisser	58
6.7 Idéen om hjem og kollektiv praksis	59
7.0 Konklusion	61
8.0 Perspektivering	65
9.0 Litteraturliste	67
10.0 Abstract	69

1.0 Indledning - Beboeren i energireoverede boliger

Udgangspunktet for denne undersøgelse er en interesse for den betydning, boligens materielle struktur har for det hverdagsliv, beboere lever i deres bolig, og hvordan udviklingen af boligmassen påvirker beboeres opfattelse af boligen som et hjem.

Boliger opføres og renoveres efter bestemte arkitektoniske idealer, der er dominerende i nutiden, og byggeriet skal i dag leve op til skrappe krav formuleret i bygningsreglementet. Dette medfører nye installationer og teknologier og således en stigende kompleksitet i byggeriet, der må fordre nye måder at bruge boligen på og have hjemme på. Det er dette tema, der er afsættet for denne undersøgelse.

Jeg har desuden en stor interesse for den almene sektor, hvor mange nedslidte og belastede almene boligområder i disse år gennemgår gennemgribende renoveringer, hvor boligerne får et løft, så de lever op til 'nutidens standarder'. Sådanne renoveringer betegnes ofte som energireoveringer, og inden for den almene sektor arbejdes der med mange forsøgs- og udviklingsprojekter, med det formål at udvikle nye måder at nedbringe energiforbruget gennem renoveringer. I dette arbejde er det i dag anderkendt, at energiforbrug i den enkelte bolig er et resultat af både boligens nye teknologier og beboernes såkaldte energiadfærd (AlmenNets sekretariat og Kierkegaard 2016). Centrale spørgsmål er her, hvordan man kan skabe mere viden omkring beboeres brug af boligens lavenergi teknologier, og om beboeres adfærd er påvirket af den måde boligen er designet på. Disse spørgsmål bliver kun mere interessante af, at den almene sektor rummer en kæmpe befolkningsmæssig diversitet, og at der derfor er mange forskellige måder at bo og have hjemme på i boliger og boligområder, der er designet ens. Det er derfor relevant at undersøge dette med en tilgang, der både tager højde for at beboernes hverdagsliv og måder at have hjemme på er forskellige, og samtidig kan sige noget meningsfuldt omkring beboernes adfærd i boligen på et mere generelt plan.

Jeg ønsker med denne undersøgelse at belyse hvordan boligens materielle struktur i energireoverede almene boliger påvirker det hverdagsliv, beboerne har i deres hjem. Herunder hvordan beboerne forstår og bruger deres reoverede bolig og de teknologier, der medfølger. Både for at bidrage med et perspektiv på energiadfærd i reoverede boliger, og ikke mindst for at opnå større indsigt i, hvordan energireoveringer påvirker den betydning beboerne tillægger deres hjem.

1.1 Problemfelt

Det beregnede og det faktiske energiforbrug i boliger

Når nye boliger opføres eller renoveres er det et krav i bygningsreglementet, at energiforbruget i boligerne skal holde sig inden for en bestemt energiramme, der beregnes ud fra fastlagte beregningsmodeller.

Energirammen strammes løbende, hvilket sikrer, at der altid bruges de mest energieffektive komponenter, når der renoveres og bygges nyt¹.

Undersøgelser viser dog, at det beregnede forbrug ikke nødvendigvis siger noget om størrelsen på det faktiske energiforbrug i boligen, hvilket Kirsten Gram-Hanssen flere gange har problematiseret gennem figur 1 nedenfor (bl.a. Gram-Hanssen og Hansen 2016).

Figuren viser, at der er stor forskel mellem det faktiske og det beregnede energiforbrug i begge ender af energimærkeskalaen, hvor det faktiske forbrug generelt er højere end det beregnede forbrug for de laveste energimærker, og det omvendte gør sig gældende for de højeste energimærker. Det ses dermed også, at forskellen på det faktiske forbrug i boliger med henholdsvis lave og høje energimærker er langt mindre, end de teoretiske beregningsmodeller viser os.

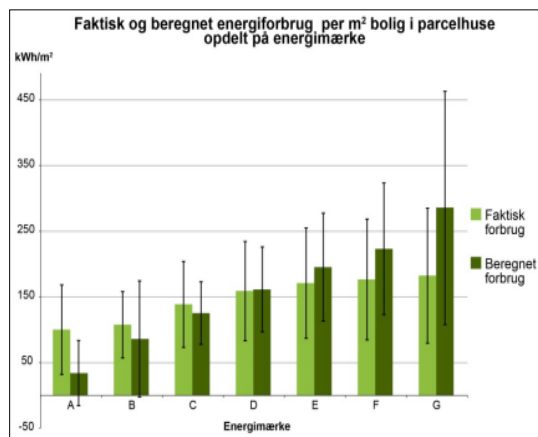
Denne forskel må bl.a. lede tilbage til den adfærd, beboerne i boligerne har, og som Gram-Hanssen og Hansen påpeger, så indikerer modellen også, at boligens energieffektivitet påvirker beboernes adfærd i den forkerte retning således, at beboernes adfærd i de mest energieffektive boliger er mindst energibesparende (Gram-Hanssen og Hansen 2016: 15).

I modellen ses også, at der er store variationer i energiforbruget inden for de forskellige energimærker. Selv i helt identiske boliger kan der være store variationer i energiforbruget. I et studie af beboernes praksisser i forhold til varmekonsum i fem ens ejerboliger i Albertslund, bliver disse variationer kædet sammen med forskelle i know-how og præferencer på baggrund af de erfaringer og rutiner, som beboerne bringer ind i hjemmet fra andre sammenhænge og ubevidst bærer med sig fra deres opvækst (Gram-Hanssen 2010).

Ovenstående problematik foreslår, at der er brug for mere viden om hvad der ligger til grund for beboernes adfærd i nybyggeri og energirenoverede boliger, så viden om beboernes adfærd i højere grad kan indtænkes i måden, der bygges og renoveres på i dag.

Energirenoveringer i den almene sektor

Den almene boligsektor udgør ca. 20 % af boligmassen i Danmark. En stor andel af disse boliger blev bygget i 1960'erne og 1970'erne, og det er især almene boliger fra denne tidsperiode, der i dag står over

Figur 1: Det faktiske og beregnede forbrug for hver type energimærke. Figuren bygger på en sammenstilling af 230.233 huse med energimærke og 135.443 huse med forbrugsoplysninger. Spredning omkring gennemsnittet på +/- standardafvigelsen er vist for både det faktiske og det beregnede forbrug (Gram-Hanssen og Hansen 2016: 9).

¹ Når en bolig renoveres er kravene i bygningsreglementet, at de komponenter, der installeres eller udskiftes, som hovedregel skal leve op til energirammen for nybyggeri.

for det største renoveringsbehov. Blandt andet pga. byggeskader som følge af den hast, boligerne blev opført med (Kristensen 2007: 32f, Arkitema Architects 2014).

I en publikation fra Landsbyggefondens fra 2014, der handler om renoveringsbehov i den almene sektor, estimeres det, at der samlet set er behov for at investere 169,2 milliarder kr. i renovering af almene boliger frem mod 2020 (Arkitema Architects 2014).

Renoveringer af almene boliger realiseres ofte som helhedsplaner, der er delvist finansieret gennem billige lån og støtte fra Landsbyggefondens. Landsbyggefondens pengebeholdning sikres ved, at beboere i almene boliger indbetaler til Landsbyggefondens, når lånet for det boligbyggeri, de bor i, er tilbagebetalt. Det giver mulighed for, at renoveringsbehovene i den almene sektor imødekommes løbende, og betyder samtidig, at gennemgribende renoveringer kan realiseres med et minimum af huslejestigninger (Vestergaard 1993).

Den almene sektor står derfor for en stor andel af energiforbedringer i den samlede boligmasse og har således potentielt en afgørende rolle i forhold til at nedbringe CO₂-udledninger. Det er derfor en vigtig case i forhold til at undersøge beboeres energiadfærd.

Renoveringer i den almene sektor adskiller sig fra renoveringer af ejerboliger på centrale områder. Beboerdemokratiet er en vigtig del af opbygning i den almene sektor. Forud for en renovering af en almen boligafdeling er det et krav, at beboerne involveres. Herunder kan renoveringen først vedtages, når et flertal af beboerne har stemt ja til, at arbejdet med helhedsplanen fortsætter. Det betyder på den ene side, at der ikke kan trækkes uønskede og ekstremt dyre løsninger ned over almene boligafdelinger. På den anden side gør det at en renovering vedtages ved flertalsdemokrati, at adskillige beboere i afdelingen kan være uenige i renoveringen og føle, at den er påtvunget. Dvs. at lejerne ikke har samme kontrol over ændringerne i deres bolig som i en ejerbolig, selvom de er med til at finansiere en del af renoveringerne over deres husleje. Dette kan være af stor betydning for, hvordan de senere opfatter og agerer i deres bolig.

For at imødekomme denne problematik er der brug for viden om, hvordan beboere i almene boliger agerer og forholder sig til deres bolig efter gennemgribende renoveringer.

Praksisteori, komfort og boligen som hjem

Fleere studier kæder energiadfærd i boligen sammen med koncepter for komfort. I et studie fra 2005 viser Chappels og Shove, at koncepter for komfort er influeret af den måde, der bygges på, og derved ikke er en fasttømret idé. De foreslår på den baggrund, at en mere fleksibel forståelse af komfort kan være afgørende i forhold til at minimere energiforbruget i boliger (Chappeles og Shove 2005).

Wilhite (1996) viser gennem et komparativt studie af energiadfærd i Norge og Japan, at energiforbrug er kulturelt betinget og blandt andet relaterer sig til historiske koncepter for 'cosiness' for forskellige kulturer. Det understreger igen, at en del af boligens energiforbrug er relateret til, at komfort ikke skal forstås som et universelt koncept.

Det er ikke kun komfort, der har betydning for beboeres energiforbrug. I et studie omkring, hvordan varmemeforbrug etableres efter flytninger, ses, at forestillinger omkring varmekilderne og varmemeforbruget før indflytning er medvirkende til, hvordan beboere opfatter og bruger deres varmekilde. Studiet viser også, at det tager tid at vænne sig til og lære at bruge en varmekilde, der ikke på forhånd er kendt af beboeren (Rinkinin og Jalas 2016). Det betyder, at beboernes forhåndsviden og forestillinger om teknologierne har afgørende betydning for, hvordan de forstår disse teknologier og håndterer dem i den enkelte husholdning.

Ovennævnte studier giver alle eksempler på, hvordan energiadfærd ikke bare er et resultat af boligens materielle struktur, men også er konstitueret af sociale og kulturelle strukturer. Flere af de nævnte studier har en praksisteoretisk tilgang, hvor beboeres energiforbrug studeres som værende et resultat af en rutineret praksis. Med dette perspektiv afhænger praksis i boligen af sammensætningen af en række elementer, herunder både det materielle, viden om og forståelse for, hvordan en praksis udføres samt sociale og symbolske aspekter af praksis (Shove 2012, Reckwitz 2002). Det giver således god mening at vælge et praksisteoretisk perspektiv i et studie af beboeres adfærd i boligen efter en energirenovering, hvor grundantagelsen er, at denne adfærd ikke kan reduceres til at være en direkte effekt af den materielle struktur.

Forskellen mellem det beregnede forbrug og det faktiske forbrug kan forklares med, at boligen ikke bare er en fysisk skal, der kan gøres mere og mere effektiv gennem renoveringer ud fra en række opsatte kriterier. Boligen er et hjem, der bebos af mennesker og tilskrives mening på denne baggrund.

Madsen (Forthcoming) undersøger forholdet mellem idéer omkring komfort og hjem i et praksisteoretisk perspektiv og viser herigennem, at oplevelsen af komfort er relateret til følelsen af hjemlighed og konstituerende for en række energiforbrugende praksisser i hjemmet. Herunder viser studiet også, at komfort ikke er et universielt koncept i disse praksisser, men at forskellige praksisser afstedkommer forskellige idéer omkring og krav til komfort (Madsen, Forthcoming). Det er derfor vigtigt at se nærmere på, hvordan det, at boligen er et hjem, også er en konstituerende del af praksis for at opnå større viden omkring beboeres adfærd i nyrenoverede boliger. At studere boligen som et hjem giver også, i særdeleshed, god mening i en praksisteoretisk tilgang, fordi det herigennem er muligt at skabe indsigt i de sociale og symbolske aspekter af praksis.

Energibesparelser er en del af helheden i det renoverede hjem

Det grundlæggende formål med renoveringer i den almene sektor er at bringe boligerne op til nutidens standarder. Det betyder, at boligernes energiforbedringer er en del af en større helhed i den samlede renovering. Ofte bliver køkkenet og badet udskiftet, og det er ikke sjældent, at boligens samlede arkitektur får et løft i forbindelse med renovering af facader og tage. Beboernes opfattelse af den renoverede bolig som et hjem må derfor ske på baggrund af alle de ændringer, renoveringer afstedkommer. Når praksis i forbindelse med boligens nye lavenergiteknologier studeres ud fra en forståelse af, at boligen er et hjem, kan det derfor være meget relevant at have in mente, at energiforbedringer kun er en del af en helhed i beboerens opfattelse af den renoverede bolig.

Jeg ønsker med denne undersøgelse at skabe mere viden omkring energiadfærd i energireoverede almene boliger. Dette vil jeg gøre ved at undersøge hvordan den nye teknologi, der installeres ved renoveringer, påvirker beboernes praksis i boligen. Her finder jeg det meningsfuldt at placere energiadfærd i boligen som en del af en større helhed, som hjemmet udgør for beboerne. Herunder er jeg interesseret i, hvordan renoveringen som helhed er konstituerende for både beboernes praksis i boligen og for deres oplevelse af boligen som et hjem, samt hvilken betydning hjem har for beboernes oplevelse og brug af den reoverede bolig,

Dette opsummeres i forskningsspørgsmålene nedenfor.

1.2 Forskningsspørgsmål

Med udgangspunkt i en gennemgribende energireovering af en almen boligafdelingen, hvor en del af beboerne er flyttet tilbage til de reoverede boliger efter en genhusningsperiode:

Hvordan påvirker boligens nye lavenergi teknologier beboernes praksis i boligen?

Dette vil jeg svare på ud fra en forståelse af boligen som et hjem og på baggrund af renoveringen som helhed, hvilket leder til følgende underspørgsmål:

- Hvilken betydning har renoveringen for ændring i beboernes praksis i boligen?
- Hvilken betydning har renoveringen for beboernes oplevelse af boligen som et hjem?

2.0 Undersøgelsens case: Rækkehusene i Albertslund Syd

Undersøgelsens case 'Rækkehusene i Albertslund Syd' består af to almene boligafdelinger, der tilsammen udgør 550 rækkehuse. Begge afdelinger er administreret af BO-Vest. Empirien i undersøgelsen er indsamlet blandt beboere i rækkehuse i Vridsløselille andelsboligforening, hvor boligerne er renoveret i en af renoveringens sidste faser.

Rækkehusene er i to etager og er opført i 1965, som præfabrikeret betonelementbyggeri. Oprindeligt var hver bolig 98 m², men i forbindelse med renoveringen er det samlede boligareal udvidet til 106 m². I boligens underetage er der entré, badeværelse og et stort køkken alrum. I overetagen er der, efter renoveringen, en gang, et lille pulterkammer/skab og 1-3 værelser afhængig af den indretning, beboerne selv har valgt. Rækkehusene har egne for- og baghaver.

Renoveringen

Inden renoveringen var rækkehusene præget af byggeskader, nedslidte køkkener og badeværelser, et utilstrækkeligt isoleringsniveau og store problemer med indeklimaet.

Renoveringen er sket som et led i 'Albertslund konceptet', hvor der har været stor fokus på energieffektivitet (Albertslund Konceptet). Boligerne er renoveret som lavenergi boliger og lever, efter renoveringen, op til de energikrav der er formuleret i BR10 (Knudsen og Jensen 2015).

Renoveringen stod på fra september 2012 til juli 2015. Hver husholdning var genhuset i 4-8 måneder.

Renoveringen var gennemgribende, har kostet 1,4 millioner pr. bolig og omfatter:

- Nye facader på 1. sal
- Nye tage
- Ekstra isolering
- Ny let facade i stueetagen
- Udvidelse med 8 m²
- Udskiftning af vinduer og døre til lavenergi-komponenter
- Nyt ovenlysvindue og gennemlysning på 1. sal
- Etablering af mekanisk ventilationssystem med varmegenvinding
- Etablering af gulvvarme
- Etablering af nyt LED-belysningsanlæg
- Ny trappe
- Renovering af køkken og bad
- Ændring fra krybekælder til terrændæk

Tilvalg

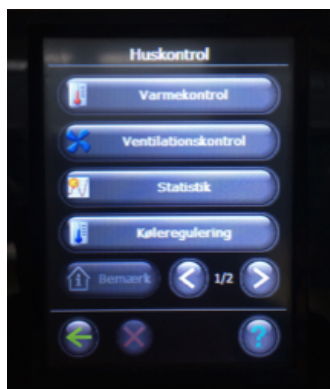
Beboerne havde mulighed for selv at være med til at bestemme, hvordan dele af deres kommende bolig skulle se ud. Dette skete gennem et tilvalgs-katalog, hvor beboerne kunne vælge type af gulv og farver og

materialer i køkkenet og badeværelse. En del af disse tilvalg kunne tilkøbes for en merpris, som beboerne tilbagebetaler gennem deres husleje over en 10-årig periode.

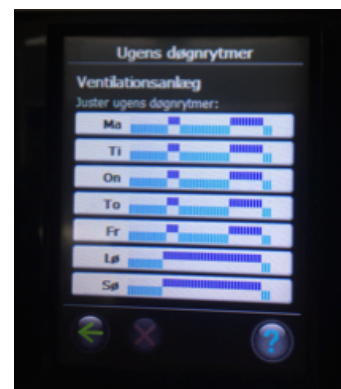
Ventilationsanlæg med varmegenvinding, varmeanlæg og kontrolpanel

Ventilationsanlægget suger luft ud af køkken og bad og varmeveksler energien herfra med den friske luft, der blæses ind i stue og værelser. Det giver et tilstrækkeligt luftskifte i boligen, så det ikke længere er nødvendigt at lufte ud ved at åbne vinduer.

Varmekilden i boligernes stueetage er udskiftet fra radiatorer langs vinduerne til vandbåren gulvvarme. Dette giver mulighed for et lavere varmeforbrug, fordi fremløbningstemperaturen er lavere. På 1. sal er der installeret nye radiatorer i alle rum, og som noget nyt har boligen fået en radiator i gangen på 1. sal.

Billede 1: Billede af boligernes kontrolpanel. Varmekontrol og ventilationskontrol tilgås

Billede 2: Billede af boligernes kontrolpanel. Funktionen 'døgnrytmer' for ventilationskontrol.

Både varme- og ventilationsanlæg styres via et kontrolpanel i køkkenet. Varmen kan indstilles manuelt for alle rum, og med funktionen 'døgnrytmer' sænkes og hæves temperaturen automatisk i tidsintervaller defineret af beboerne.

Ventilationsanlægget kan også indstilles efter døgnrytmer eller indstilles med funktionen 'behovstyret', så vekslingen af luften i boligen afhænger af luftfugtigheden. Funktionen 'boost' gennemlufte boligen ved at lave ekstra luftskifte i en periode.

Information til brug af varme- og ventilationsanlæg

Beboerne har ved indflytning fået en kort introduktion til varme- og ventilationsanlægget fra ejendomsfunktionæren. De er blandt andet blevet fortalt, at de ikke må slukke for ventilationsanlægget, og fået vejledning i, hvordan varmeanlægget indstilles med funktionen 'døgnrytmer'. (Samtale med ejendomsfunktionær). Beboerne har fået udleveret en mappe på omkring 50 sider, der vejleder i brug og vedligeholdelse af boligen. I introduktionen til ventilationsanlægget i mappen står der, at det ikke må slukkes, og at systemet skal køre på behovsstyrning. I mappen findes ikke anbefalinger til brug af varmeanlæg.

Den udleverede mappe indeholder også en quickguide fra Danfoss (bilag 1) til brug af varme-ventilationsanlægget, der meget overordnet gennemgår de forskellige indstillinger på kontrolpanelet.

I en brugervejledning fra Danfoss (bilag 2), står der yderligere, at det ikke er nødvendigt at lufte ud ved at åbne vinduer, og at man ikke bør sænke temperaturen mere end 1-2 grader ved indstilling af 'døgnrytmer'

i de perioder, der ikke er nogen hjemme, da afkølings-/opvarmningstiden er meget lang. Denne vejledning har beboerne ikke fået udleveret ved indflytning, da erfaringerne på ejendomskontoret er, at beboerne ikke læser sådanne vejledninger. Herudover er ejendomsfunktionæren ikke af den opfattelse, at åbne vinduer kan give energitab (Samtale med ejendomsfunktionær).

Renovering udført som helhedsplan

Rækkehusene i Albertslund Syd er almene lejeboliger, der fordeles efter venteliste, og hvor Albertslund Kommune kan anvise 25 % af boligerne.

Renoveringen er udført som fysisk helhedsplan med støtte fra Landsbyggefonden. I løbet af processen med at finde ud af, hvordan boligerne mere præcist skulle renoveres, har beboerne haft mulighed for at deltage i beboermøder og fokusgruppemøder. Her har beboerne løbende kunne komme med input til arkitekter og rådgivere. Dog har de overordnede rammer for renoveringen været fastlagt, inden beboerne blev involveret.

3.0 Videnskabsteori og metode

Dette kapitel præsenterer de videnskabsteoretiske og metodiske overvejelser i forbindelse med tilrettelæggelse og gennemførelse af undersøgelsen.

Formålet med kapitlet er at etablere en metodisk transparens og derved sikre, at kvaliteten i undersøgelsen lever op til kriterier for god kvalitativ forskning. De videnskabsteoretiske og metodiske overvejelser præsenteres og begrundes med afsæt i litteratur omkring kvalitative metoder og gennem refleksioner over de valgte metoders anvendelighed for undersøgelsens problemstilling. Herigennem vil jeg vise, at undersøgelsens validitet er søgt etableret ved tilrettelæggelsen samt forankret i hele processen gennem løbende overvejelser omkring undersøgelsens design.

3.1 Videnskabsteori

Undersøgelsens ontologi og epistemologi

Praksisteori har været grundlæggende for undersøgelsens udformning og har været formgivende for den måde, jeg har studeret og analyseret praksis i boligen på. Med dette udgangspunkt er min ontologiske forståelse, at den sociale verden er skabt gennem sociale, rutinerede praksisser, samt at mennesker står i gensidige og dynamiske forhold til hinanden og til det materielle, som findes i verden. Dette omfatter også, at jeg selv som forsker står i gensidig relation til den verden, jeg studerer (Halkier 2001: 43).

På det epistemologiske plan betyder det, at jeg søger denne viden gennem menneskers erfaringsverden, og undersøgelsen videnskabsteoretiske udgangspunkt kan således beskrives inden for fænomenologien.

Fænomenologi

En bærende idé inden for fænomenologien er, at den menneskelige bevidsthed altid er rettet mod noget andet end sig selv. Fænomenerne vil derfor altid opleves som værende noget bestemt, og mennesket og verden forstås som sammenhængende enheder (Brinkmann og Tanggaard 2015: 119). Når man søger viden gennem interviews gælder det om at gå bag om de forforståelser og meninger, vi normalvis tillægger fænomener, og lytte omhyggeligt til, hvordan fænomener viser sig i informanternes erfaring (Brinkmann og Tanggaard 2015: 218). Målet i denne undersøgelse har ikke været at gøre mig helt fri af forforståelser, da jeg er gået til feltet med en intention om at undersøge en bestemt problemstilling, og mine interviewspørgsmål har derfor været rettet mod beboernes praksisser i og erfaringer med deres bolig. Den fænomenologiske tilgang har været forankret i undersøgelsen på den måde, at interviewguiden har været åben, så informanterne selv har kunne fortælle om, hvad de mener er det væsentlige og interessante inden for undersøgelsens tema (Brinkmann og Tanggaard 2015: 231). Jeg har derfor lyttet aktivt og spurgt ind til informanternes fortællinger således, at disse er blevet formgivende for undersøgelsens konklusioner (se også afsnittet 'interviewguide').

Det betyder også, at jeg accepterer, at virkeligheden er det, der viser sig i informanternes erfaring, og at den virkelighed, jeg undersøger, således ikke kan forklares uafhængigt af erfarende subjekter. Den viden, der er skabt gennem de kvalitative interviews, godtager jeg således som gyldig og interessant, hvor der ikke er dele, der er mere rigtige eller virkelige end andre (Brinkmann og Tanggaard 2015: 220, 227). Det betyder eksempelvis, at selvom beboerne eksempelvis ikke bruger deres bolig, som det var tiltænkt af dem, der har designet den, så kan beboernes fortællinger aldrig forstås som forkerte.

Begrebet livsverden bruges i fænomenologien om den konkrete erfarede verden, som mennesket tager for givet og er fortrolig med (Brinkmann og Tanggaard 2015: 219f). Beboernes fortællinger, der udgør undersøgelsens empiri, er således sket ud fra verdenen, som den ser ud fra deres synspunkt. Det liv beboerne har i deres bolig kan derved ikke helt kan adskilles fra resten af deres livsverden, og deres fortællinger forstår jeg således, som en afspejling af deres samlede forståelse af og erfaring med verden.

Hermeneutik og produktion af viden

Med ønsket om at forstå mening bag informanternes erfaringer er jeg inspireret af hermeneutikken. Dvs. at jeg fortolker empirien ud fra mine egne forforståelser, og at fortolkningsprocessen er foregået som en proces, der løbende har udviklet min egen forståelse af og viden om problemstillingen og således min videre fortolkning (Halkier 2001: 45f).

Med inspiration fra både fænomenologien og hermeneutikken er jeg bevidst om, at både informanter og mig selv som forsker møder verden ud fra vores egen forståelseshorisont. I mødet med informanterne har jeg forsøgt at sætte mine egne forforståelser i baggrunden og skabe viden omkring genstandsfeltet gennem informanternes fortællinger. Her er jeg samtidig opmærksom på, at den viden, der er skabt i interviewsituationen, er konstrueret i mødet mellem mig selv og informanterne (Halkier 2001: 42f Brinkmann og Tanggaard 2015: 31).

I behandlingen af empirien har jeg haft et ønske om at fortolke, og denne fortolkning er sket ud fra min egen forståelseshorisont, der inkluderer den viden, jeg på forhånd har om problemstillingen og de teoretiske perspektiver. Den kvalitative viden i undersøgelsen er således opnået gennem en proces, hvor den indsamlede empiri er fortolket i samspil med teoretiske begreber. Det er således en fortolket viden, der bygger på mine *"erkendelser af aktørenes erkendelser i deres egne kontekster"* (Halkier 2001: 42).

3.2 Kvalitativt undersøgelsesdesign: Casestudie og kvalitative interviews

Casestudiet

Undersøgelsen er tilrettelagt som et kvalitativt casestudie med rækkehusene i Albertslund Syd som case. Det kvalitative casestudie som forskningsmetode er en empirisk undersøgelse af, hvordan et socialt fænomen udspiller sig i en bestemt kontekst. Casestudiet er relevant, når man antager, at der er en sammenhæng mellem det, der undersøges, og konteksten og/eller, når grænsen mellem fænomenet og

konteksten ikke er tydelig defineret (Antoft et al. 2007: 32). I denne undersøgelse søger jeg at skabe viden om sammenhængen mellem fænomenet (praksis i boligen udført af beboerne) og konteksten (boligen), og jeg undersøger både fænomenet og konteksten med det udgangspunkt, at de er sammenhængende og forudsætter hinanden.

Den kontekstafhængige viden er ifølge Bent Flyvbjerg vigtig, fordi sociale fænomener ikke kan forstås udelukkende på baggrund af generel regelbunden viden, og casestudiet bidrager derfor til et nuanceret syn på virkeligheden (Flyvbjerg 2006: 223).

Udvælgelse af case

Casen er udvalgt på baggrund af en række kriterier, som jeg finder relevante i forhold til undersøgelsens problemstilling.

- Undersøgelsens grundlæggende formål er at skabe mere viden om, hvordan gennemgribende renoveringer i nutiden har betydning for beboernes praksisser i deres hjem, og hvordan det, at boligerne er renoveret som lavenergiboliger, påvirker praksisser i boligen. Derfor har et vigtigt kriterium været, at renoveringen er omfattende, og at der i boligerne er installeret nogle af de teknologier, der er typiske for den måde, boliger energirenoveres på i dag. Af denne grund har jeg også valgt en boligafdeling, hvor boligerne er forholdsvis nyrenoverede.
- For at få mulighed for at studere, hvordan praksis og måden, beboerne skaber hjem på, kan variere inden for sammen materielle struktur, er casen valgt på baggrund af, at boligerne er ens og renoveret på samme måde.
- Problemstillingen i undersøgelsen centrerer sig om, hvilken betydning renoveringen har haft for beboernes praksis. For at studere dette har jeg fundet det relevant, at informanterne har boet i boligen både før og efter renoveringen.
- At afdelingen er en større afdeling har sikret mulighed for at få kontakt til et bredt udsnit af beboere.
- At beboerne har boet i den renoverede bolig i en længere periode gør, at de har haft tid til at lære boligen og de medfølgende teknologier at kende.

Casens generaliserbarhed

At casestudiet er kontekstafhængigt er, ifølge Flyvbjerg, en kvalitet, der gør det muligt at studere komplekse problemstillinger, som ikke kan reduceres til eller sammenfattes i generelle videnskabelige formler og teorier. Casestudiet skal i stedet fremstille casens nuancer og kompleksitet, således, at resultaterne fungerer som hele casestudiets analytiske arbejde (Flyvbjerg 2006: 237f).

I denne undersøgelse belyses sammenhængen mellem praksis i boligen, oplevelsen af boligen som et hjem og boligens materielle struktur. Det interessante i undersøgelsens konklusioner er derfor sammenhænge, frem for overordnede generaliseringer. Målet med undersøgelsen er derfor heller ikke, at resultaterne formelt set skal kunne generaliseres og overføres til andre case eller en større population, men ved at

skabe analytisk og metodisk transparens kan undersøgelsens resultater, bidrage til en videns akkumulation og et perspektiv på feltet, blandt mange andre (Flyvbjerg 2006: 226f). På denne baggrund kan der fra denne undersøgelse være relevant viden at hente for dem, der eksempelvis er interesserede i, hvordan energirenoveringer påvirker praksisser i boligen eller hvordan oplevelsen af boligen som et hjem, har betydning for praksis i boligen. Herunder vil det være muligt at sammenligne resultaterne i denne undersøgelse med resultater i andre undersøgelser for at opnå større viden omkring feltet.

Kvalitative interviews

Det empiriske grundlag for den viden, jeg søger, findes i beboernes subjektive erfaringer med deres bolig. Jeg har derfor valgt at lave kvalitative interviews (Brinkmann og Tanggaard 2015: 31) med beboerne udført i beboernes egne boliger. Formålet med interviewene er at få adgang til kvalitativ viden omkring informanternes umiddelbare oplevelse af renoveringens betydning for den måde, de bruger deres bolig på.

Interviewguide

Interviewene er foretaget på baggrund af en semistruktureret interviewguide bygget op omkring en række temaer, der handler om ændringerne i boligen og perspektivet omkring boligens som et hjem (se bilag 3). Under hvert tema rummer interviewguiden en række spørgsmål, som i praksis har fungeret som en tjekliste. Det semistrukturerede interview giver mulighed for at spørge ind til og give rum for beboernes egne fortællinger omkring erfaringerne med deres boliger. Samtidig giver de forberedte spørgsmål en sikkerhed for, at jeg har fået afdækket de spørgsmål, jeg i første omgang kom med (Brinkmann og Tanggaard 2015: 37).

Gennem interviewene har jeg søgt viden om beboernes erfaringer med deres bolig som sted for hverdagspraksis og som hjem. Interviewguiden er lavet ud fra en række forskningsspørgsmål for at sikre, at jeg får den viden, jeg rent faktisk søger (Brinkmann og Tanggaard 2015: 40). Forskningsspørgsmålene er til dels hypotesebaserede og udspringer af overvejelser omkring, hvad jeg ønsker at vide noget om. Et grundlæggende spørgsmål har været, hvordan praksis er bundet op på hhv. boligens materialitet, tidligere erfaringer og på beboernes forståelse af boligen som et hjem.

Spørgsmålene i interviewguiden er udformet mindre abstrakte og mere livsverdensnære (Brinkmann og Tanggaard 2015: 40) og er lavet med udgangspunkt i den praksisteoretiske tilgang til problemstillingen. Mere konkret har jeg blandt andet har spurgt ind til beboerens indretning, ophold, brug af nye teknologier, hverdagsrutiner og hvornår de føler sig hjemme. Herunder har jeg søgt at få et indblik i, hvordan renoveringen påvirker praksis i boligen, ved at spørge ind til praksis i boligen både før og efter renoveringen.

Informanthåndtering

Informanterne er valgt på baggrund af følgende kriterier:

- At beboerne har boet i samme bolig før renoveringen, for at få et perspektiv på ændringen i boligen.
- At boligen er renoveret i renoveringens sidste fase, for at undgå at interviewene kommer til at handle meget om byggetekniske fejl, som er mere udtalte i renoveringens første faser.
- At der blandt informanterne er repræsenteret forskellige familietyper og køn, for at få størst mulig variation blandt informanterne, så undersøgelsens spørgsmål kan belyses fra flere sider.

Med dette udgangspunkt har jeg udformet personlige breve til ca. 30 husstande med kort information om undersøgelsen. De 30 husstande er tilfældigt udvalgt på adresser, hvor det var muligt at finde et telefonnummer knyttet til. I forbindelse med aflevering af brevene har jeg noteret husstandstypen ud fra boligens ydre udseende samt navne på postkassen. Det har givet en nogenlunde ligelig fordeling af breve til enlige, ældre, børnefamilier og beboere med anden etnisk baggrund samt ligelig fordeling af breve til mænd og kvinder.

Jeg har efterfølgende ringet til beboere for at aftale tid for interviews.

Informanterne er fordelt på følgende husstandstyper (se også præsentation af informanter på s. 31).

- To enlige kvinder
- Tre familier med hjemmeboende børn
- To par uden børn
- Et par med anden etnisk baggrund

Der er en lille overvægt at kvinder repræsenteret i undersøgelsen: fem kvinder og tre mænd.

Undersøgelsen bygger på seks interviews af 45 min. – 1,5 times varighed.

Antallet af interviews er valgt ud fra, hvad der var muligt inden for undersøgelsens tidsmæssige ramme; både i forhold til rekruttering af informanter, at afholde interviews, transskribering og mulighed for at lave en grundig analyse, hvor væsentlige dele ikke drukner i mængden af data. Samtidig giver antallet mulighed for, at der blev sikret en vis variation blandt informanterne.

Grundet undersøgelsens omfang og ressourcer har der ikke været mulighed for at opfylde idealet om at nå et mætningspunkt, hvor yderligere interviews ikke ville bidrage med ny relevant viden til forskningsprocessen (Brinkmann og Tanggaard 2015: 32). I hvert enkelt af de seks interviews blev der skabt unik information, og der er i interviewene både ligheder og store variationer i, hvordan beboerne bruger og opfatter deres bolig. Det er derfor muligt, at der ville være flere konklusioner og endnu ukendte fokusområder, hvis undersøgelsen omfattede flere interviews.

Transskription og kodning

Interviewene er så vidt muligt transskriberet i talesprog, og grundet undersøgelsens fokus og tidsmæssige ramme har jeg prioriteret gengivelsen af meningsindholdet som det vigtigste. Derfor er der i

transskriptionen ikke gengivet antallet af eksempelvis øh'er, ufuldendte ord, pausernes længde, toneleje og lignende, ligesom en del af mine egne tilkendegivelser som 'mm', 'ja', 'okay', 'nå' osv. er udeladt. Dette gør sig naturligvis kun gældende der, hvor jeg har vurderet, at det ikke har afgørende betydning for den samlede forståelse af informanternes fortælling.

Forud for transskriptionen har jeg, på baggrund af hukommelse, identificeret en række temaer, der er blevet udbygget og ændret i takt med, at jeg har transskriberet. Disse temaer ligger til grund for indledende kodning af interviewene i Nvivo og har således skabt et udgangspunkt for arbejdet med analysen.

Observationer og besøg på ejendomskontoret

Ud over de kvalitative interviews, som udgør undersøgelsens primære empiri, har jeg dannet mig et indtryk af boligernes ydre, ved at tilbringe tid i området. Her har jeg blandt andet bemærket, hvordan boligerne ser ud fra havegangene, hvilket har været et tema i beboernes fortællinger.

For at få et større indblik i den information, beboerne har fået omkring varme- og ventilationsanlæg, har jeg talt med ejendomsfunktionæren i afdelingen over mail og ved en personlig uformel samtale. Undervejs i samtalen skrev jeg noter, som senere er renskrevet. Den viden som jeg fik igennem samtalen, er primært brugt i afsnittet 'Undersøgelsens case: Rækkehusene i Albertslund Syd' og i et mindre omfang i analysen. (Noter er vedlagt sammen med interviewudskrifter).

3.4 En fleksibel forsknings- og analysestrategi

Fastlæggelsen af undersøgelsens form har været en proces, hvor min viden og idéerne til, hvordan undersøgelsen skulle udformes, har forandret sig løbende i takt med, at min viden omkring feltet er vokset (jf. afsnittet om hermeneutik på s. 11). Jeg har således fulgt, hvad Bente Halkier kalder en abduktiv forskningsstrategi, der grundlæggende er kendetegnet ved, at der veksles mellem teoretisk og empirisk arbejde således, at der skabes "*empirisk baseret og teoretisk informeret analytisk viden*" (Halkier 2001: 44).

Interviewguiden har rod i en praksisteoretisk tilgang til feltet, og jeg havde, inden interviewene blev foretaget, en idé om, at jeg gerne ville inddrage perspektiver på hjem i analysen. Først efter, at jeg havde kodet alle interviewene, fandt jeg frem til, hvilke perspektiver på hjem, jeg ville medtage i et teoretisk afsnit og hvordan jeg meningsfuldt kunne lave en diskussion, der sammenkobler empiri, praksisteori og perspektiver på hjem. Min forståelse af praksisteori er ligeledes blevet udviklet løbende, da jeg fandt det nødvendigt at læse mere i dybden efter, at empirien var indsamlet. Begrebsliggørelsen af komfort som betydningsfuldt for praksis i boligen og som et meningsfuldt element i forståelsen af empirien, blev jeg også først opmærksom på i processen efter empiriindsamling. Grundlaget for denne proces er, at min viden om hvordan den renoverede bolig opfattes af beoerne, først er blevet skabt i takt med, at jeg har interviewet beboerne, og det har således været nødvendigt at følge en forskningsstrategi, hvor struktur og teoretiske perspektiver har kunne tilpasses efterhånden (Halkier 2001: 44).

Undersøgelsens analyse og diskussion er bygget op omkring en række temaer, som til dels kan spores tilbage til interviewguiden, til dels er formet af informanternes fortællinger og i sidste ende udspringer af analyse- og fortolkningsprocessen, hvor både empiri og teori har udfoldet sig.

Jf. ovenstående har jeg ikke fulgt en bestemt, stringent analysestrategi, men ladet mig styre af, hvordan empiri og teori i sammenhæng kan sige noget meningsfuldt omkring problemstillingen. Det indledende analysearbejde har handlet om at kategorisere og kode interviewene og på baggrund heraf danne mig et overordnet billede af temaer, sammenhænge og forskelligheder på tværs af de seks interviews. Herefter er empirien fortolket i sammenhæng med de teoretiske perspektiver (Halkier 2001: 53f).

Kvaliteten i analyse- og fortolkningsprocessen er etableret ved at være tro mod informanternes fortællinger, være gennemsigtig i forhold til, hvordan jeg forstår og bruger teorien, og være tydelig omkring, hvordan jeg når frem til sammenhænge og konklusioner. Herudover har jeg løbende reflekteret over, hvordan jeg selv har været medskabere af empirien og hvilke implikationer, det kan have for analytiske og fortolkningsmæssige udledninger.

4.0 Teoretiske perspektiver

I dette kapitel præsenterer jeg undersøgelsens teoretiske perspektiver.

Hvert teoriafsnit er en udlægning af udvalgte teoretiske perspektiver og indeholder en refleksion over perspektivernes anvendelighed i undersøgelsens analyse og diskussion.

Kapitlet afsluttes med en opsamlende refleksion over, hvordan de teoretiske perspektiver supplerer hinanden i besvarelsen af undersøgelsens problemstilling.

4.1 Praksisteori

Praksisteori kan ikke beskrives som en samlet teori, men er nærmere en betegnelse for forskellige analytiske perspektiver, hvor praksis er det centrale.

Praksisteorien interesserer sig for individets rutinerede, hverdagslige handlinger, og hvordan social struktur opretholdes og udfordres herigennem. I praksisteorien er praksis omdrejningspunktet for studiet og forståelsen af den sociale verden, og praksis konceptualiseres gennem en begrebsliggørelse af de elementer, der holder praksis sammen. Heri ligger en grundlæggende præmis om, at praksis er social, hvilket vil sige, at praksis er delt mellem individer på forskellige lokaliteter og tidspunkter.

Det er især filosofen Theodore Schatzki, der kædes sammen med etableringen af praksisteori som en retning inden for sociologien, beskrevet som 'the practical turn'. Schatzkis hovedbudskab er, at det sociale skal forstås med udgangspunkt i praksis frem for abstrakte strukturer (Gram-Hanssen 2008: 1182).

Den tyske sociolog Andreas Reckwitz er også en af pionererne inden for praksisteori. Med artiklen 'Toward a Theory of Social Practices: A Development in Culturalist Theorizing' understreger han, at der er tale om en helt ny retning inden for sociologien. Reckwitz placerer praksisteori som en subtype inden for det, han kalder 'cultural theories', og forklarer, hvordan praksisteori grundlæggende adskiller sig fra to dominerende retninger inden for sociologien: 'Homo economics' og 'homo sociologicos'. I 'homo economics' opfattes mennesket som rationelt handlende individ, og i 'homo sociologicos' er mennesket styret af normer og værdier i samfundet. Praksisteori derimod fokuserer på rutinerne, og helt essentielt er ifølge Reckwitz, at praksis er udgangspunkt for forståelsen af det sociale liv. (Reckwitz 2002).

Forbrugssociologien er et af de fagområder, der har taget praksisteori til sig. Her har praksisteorien vundet indpas som en modreaktion på postmoderne teorier, der tidligere har været dominerende, hvor tegn og symboler kommunikerer identitet og tilhørsforhold og bliver grundlaget for forståelsen af det sociale. Inden for forbrugssociologien er frontløberne Allan Warde og Elisabeth Shove, og deres antagelse er, at en stor del af menneskers forbrug er ordinært og baseret på rutiner (Gram-Hanssen 2008: 1181, Gram-Hanssen 2010: 176).

Selvom tilgangen bliver beskrevet som en ny bevægelse, kan dele fra praksisteori spores tilbage til bl.a. Bourdieu og Giddens' tidlige arbejde og deres forsøg på at overkomme aktør-struktur-dualismen.

Der er eksempelvis tydelige tråde mellem praksisteori og Giddens' strukturationsteori, hvor teoretisering af praksis er, at menneskelig aktivitet og sociale strukturer er i et gensidigt afhængighedsforhold og indgår i en proces, hvor de reproducerer hinanden (Shove et al. 2012: 3).

Bourdieus habitusbegreb er grundlæggende en form for teori om praksis, hvor habitus kan forklares som en praktisk sans, der ligger til grund for alle individets handlingsdispositioner. Habitus er en kropsliggørelse af individets sociale position og opsummerer alle individets handlinger, også de rutinerede og ubevidste (Gram-Hanssen 2007: 1182). I habitusbegrebet findes således også en forklaring af forholdet mellem aktør og struktur, hvor det ene ikke favoriseres over det andet, som netop vinder genklang i praksisteorien

Udvalgt litteratur

Den grundlæggende forståelse og formidling af praksisteori i denne undersøgelse vil tage udgangspunkt i Reckwitz artikel 'Toward a Theory of Social Practices: A Development in Culturalist Theorizing' (2002) samt bogen 'The dynamics of social practice' (2012) af Elisabeth Shove, Mika Pantzar og Matt Watson.

Reckwitz artikel positioneres praksisteori teoretisk i forhold til andre sociologiske og kulturelle teorier. Dette sker i en gennemgang af en række begreber, der blandt andet dækker de elementer, som praksis i hans optik holdes sammen af.

Shove og medforfattere udfolder praksisteorien gennem en række konkrete empiriske eksempler og diskussion af teoretiske tilgange. Herigennem begrebsliggør de forskellige processer, der har at gøre med, hvordan praksis opstår, ændres, forsvinder og reproduceres.

Fælles for de to tilgange til praksisteori er, at de anskuer praksis som bestående af elementer. Reckwitz' artikel er opbygget omkring de elementer, der udgør/kan udgøre praksis, og Shove et al.'s udlægning forklarer løbende tre elementer, som de mener udgør praksis, gennem eksemplificeringer af, hvordan praksis udvikler sig som følge af integrationen mellem elementerne.

I det følgende vil Reckwitz bidrage til et indledende teoretisk fundament til at forstå praksisteorien, herunder særligt at praksis er social og reproducerende. Shove et al. giver et operationaliserbart udgangspunkt for at forstå, hvordan og hvorfor praksis ændrer sig.

Praksis er social praksis

Helt centralt for praksisteori er, at praksisser forstås som sociale, hvilket simpelt forklaret betyder, at enkelte individer uafhængigt af hinanden er bærere af samme praksis(er). Reckwitz forklarer, at det sociale ved praksis ikke har noget at gøre med, at mennesker mødes, men nærmere, at de samme praksisser foregår på tværs af forskellige lokaliteter, tidspunkter og individer (Reckwitz 2002: 250).

At individet opfattes som bærer af praksis, understreger det centrale for praksisteori, som allerede er fastslået i introduktionen: At viden om det sociale opnås ved at se på praksis. Dette indebærer, at individet slet ikke er interessant i sig selv, men kun som bærer af praksis og dermed også bærer af *"routinized ways of understanding, knowing how and desiring"* (Reckwitz 2002: 250). Selvom den rutinerede måde at forstå og møde verden på er noget, der foregår i individet, så placerer praksisteorien ikke dette som kvaliteter ved det enkelte individ, men som elementer ved praksis, som det enkelte individ bærer (Shove et al. 2012: 7, Reckwitz 2002: 250).

Med dette udgangspunkt definerer Reckwitz praksis således:

"A practice is thus a routinized way in which bodies are moved, objects are handled, subjects are treated, things are described and the world is understood" (Reckwitz 2002: 250).

Som citatet beskriver, så er praksis, ifølge Reckwitz, en samling rutinerede handlinger og rutinerede måder at forstå verden på. Helt grundlæggende opfatter han sociale praksisser som rutiner, og på baggrund af disse rutiner struktureres en social orden, som bliver fysisk synlig ved, at praksis strukturerer enkelte individers færden. Heri placeres menneskelig aktivitet som en internalisering af den sociale orden, som reproduceres gennem praksis. Det rutinerede er derfor, for Reckwitz, også kernen i social struktur (Reckwitz 2002: 255).

Shove og medforfatteres projekt er grundlæggende det samme, når de begrebsliggør strukturerne for det sociale ved at skelne mellem 'practice-as-entity' og 'practice-as-performance'.

Practice-as-entity er den form, en given praksis har, der gør, at individet uafhængigt af andre ved, hvad eksempelvis det at gå i bad dækker over. Practice-as-performance er situeret og unik og er i dette eksempel den unikke performance, der foregår, når et enkelt individ går i bad. Practice-as-entity former et mønster, som practice-as-performances foregår efter, og på den måde er det de enkelte performances, der opretholder og reproducere formen på practice-as-entity (Shove et al. 2012: 7).

Den sociale orden, der udlægges og reproduceres gennem praksis, beskriver Reckwitz samtidig som symbolske strukturer, der gør, at individer tolker verden på bestemte måder og handler herudfra. Det sker fordi den sociale orden er indlejret i individet i kognitive og symbolske strukturer, som en 'shared knowledge', der muliggør socialt delte måder at give verden mening på (Reckwitz 2002: 245f).

Krop og mentale aktiviteter

Reckwitz giver den menneskelige krop en central rolle i teorien, hvilket understreges af, at han forstår praksis som rutinerede kropslige aktiviteter:

"A practice can be understood as the regular, skillful 'performance' of (human) bodies" (Reckwitz 2002: 251).

De kropslige aktiviteter i Reckwitz' praksisteori både forudsætter, er forbundet med og eksisterer på lige fod med mentale aktiviteter, der ligeledes er rutinerede (Reckwitz 2002: 251, 252). De mentale aktiviteter indebærer overordnet en bestemt måde at forstå verden på, herunder en viden om hvordan man begår sig i verden; de indeholder, hvad Reckwitz kalder 'knowledge' eller viden på dansk. Reckwitz' udlægning af viden er ikke bare det, individet ved noget om, men dækker over bestemte måder at fortolke og derfor forstå verden på – både en forståelse af objekter, andre mennesker og sig selv. Reckwitz beskriver også viden som en know-how og den intentionalt, der ligger bag menneskelige handlinger, og ordet rummer også forskellige måder at føle på (Reckwitz 2002: 253f). Alt dette er forbundet inden for praksis på forskellige måder, så forskellige handlinger holdes sammen, så de former en praksis.

Den viden, der er involveret i praksis, er implicit således, at individet ikke altid er bevidst om den viden, det bruger i en given praksis. Det er en slags selvfølgelighed, der altid er en forudsætning for handling, hvilket understreger det ubevidste ved de kropsliggjorte rutinerede handlinger.

Reckwitz opsummerer forholdet mellem krop, mentale aktiviteter og viden:

"...for practice theory not only are bodily routines the place of the social, but that mental routines and their 'knowledge' are also the place of the social: the mental routines and their knowledge are integral parts and elements of practices. A 'practice' thus crosses the distinction between the allegedly inside and outside of mind and body." (Reckwitz 2002: 252).

Det dialektiske forhold mellem krop og mentale aktiviteter forklarer på den måde også, at den sociale orden både kommer fysisk til udtryk ved, at praksis organiserer menneskelige kroppe og samtidig er indlejret i symbolske strukturer.

Praksis er udgjort af elementer

Omdrejningspunktet i 'The dynamics of social practice' er, at praksis er udgjort af elementer, der står i et gensidigt afhængighedsforhold til hinanden.

Forfatterne til bogen forklarer indledningsvist, at denne idé bygger på Reckwitz' definition af praksis som:

"(...) a routinized type of behavior witch consist of several elements, interconnected to one other: forms of bodily activities, forms of mental activities, 'things' and their use, a background knowledge in the form of understanding, know-how, states of emotion and motivational knowledge" (Reckwitz 2002: 249).

Med denne forståelse af praksis som udgangspunkt udlægger Shove og medforfattere praksis som bestående af tre elementer, hvis tilstedeværelse er en forudsætning for, at praksis kan opstå: Det materielle, mening og kompetence (Shove et al. 2012: 23):

Det materielle henviser til Reckwitz' objekter og dækker over de fysiske elementer, der er involveret i praksis såsom objekter, infrastruktur, værktøjer og kroppen (Shove et al. 2012: 23).

Omkring objekter fortæller Reckwitz, at det vigtige er, at objekter som en del af praksis er "things to be handled" (Reckwitz 2002: 253). Hans pointe er, at så længe objekter er en nødvendig del af praksis, er

objekter et vigtigt element i opretholdelsen og dermed forståelsen af det sociale på lige fod med de resterende elementer, der er konstituerende for praksis (Reckwitz 2002: 253).

Mening dækker i Shove og medforfatterens tilgang til praksisteori over den sociale og symbolske betydning af deltagelse i praksis og udledes som en sammensmeltning af Reckwitz' 'mental activities', 'emotion' og 'motivational knowledge'. Mening som element i praksis har at gøre med associationer. Mening er under konstant forandring og beskrives som det mest skrøbelige af elementerne fordi, associationer kan opstå og opløses hurtigt (Shove et al. 2012: 61, 62). De associationer og klassifikationer, der relaterer sig til elementet mening, er til en vis grad muliggjort eller umuliggjort af, hvordan mening er distribueret i andre eksisterende praksisser (Shove et al. 2012: 56). Som eksempel beskriver forfatterne, hvordan det allerede eksisterende koncept for 'freshness' bliver vigtigt i praksis, der handler om at vaske tøj.

Det sidste af elementerne, kompetence, beskriver de som multiple former for forståelse og praktisk viden. Det er en kropsliggjort viden om, hvordan praksis udføres. Både mening og kompetence leder således tilbage til Reckwitz' forståelse af viden, der som beskrevet ovenfor opsummerer forskellige måder at føle, vide, fortolke og forholde sig til verden på (Shove et al. 2012: 23).

Helt centralt i deres teori er, at praksis kun kan opstå, når de tre elementer er til stede på samme tid og sted. Elementerne er gensidigt afhængige af hinanden, og en praksis opstår og eksisterer kun, når elementerne bliver forbundet, og opløses, når forbindelsen ikke er opretholdt. Dvs. at hvis en praksis skal bestå, skal elementerne hele tiden forbindes igen og igen over tid. At elementerne eksisterer samtidig betyder dog ikke, at praksis vil opstå, men kun, at der er mulighed for det (Shove et al. 2012: 24, 45).

Elementerne bliver i Shove og medforfatteres teori udfoldet gennem eksemplificeringer, og forfatterne erkender, at deres tre elementer skaber meget brede kategorier. De forklarer også, at de har taget uendelig mange friheder i forhold til, hvordan elementerne i de mange eksempler er klassificeret, uden at gå i dybden med elementernes forskelligheder og distinkte egenskaber. Dette bliver retfærdiggjort, fordi deres projekt netop går ud på at udvikle en metode til at studere praksis og udviklingen i praksis med udgangspunkt i de grundlæggende principper (Shove et al. 2012: 121). Forudsætningen er således, at en hver praksis kan koges ned til de tre elementer, og konceptualiseringen af praksis lader de derfra i høj grad være en vurderingssag og en del af det analytiske arbejde, som bogen ligger op til. De kommer således ikke med nogle præcise retningslinjer for, hvornår der er tale om en praksis, hvad elementerne mere præcist dækker over, og hvornår man eksempelvis kan sige, at en praksis ikke eksisterer længere (Shove et al. 2012: 121f).

Elementernes kurs

Shove og medforfattere er interesserede i, hvordan praksis udvikler sig og ændrer sig. Dette formidler de gennem en forklaring af, hvordan forbindelserne mellem elementerne i praksis opstår og forsvinder. De mener, at dette giver mulighed for at analysere forandring og stabilitet uden at favorisere agent eller struktur (Shove et al. 2012: 22).

Relationen mellem de forskellige elementer er dynamisk og under konstant forandring. I samme praksis er forskellige materialer, kompetencer og mening derved forbundet på forskellige måder på forskellige tidspunkter. En praksis kan eksempelvis udvikle sig ved, at en eller to af elementerne forbliver uændrede, mens det sidste ændrer sig.

De forklarer, at elementerne cirkulerer, og at dette sker både inden for samme praksis og imellem forskellige praksisser. Elementer fra en given praksis kan på den måde gå igen i en anden praksis, og elementer kan også migrere mellem forskellige koeksisterende praksisser, så de samme elementer er en del af forskellige praksisser (Shove et al. 2012: 27, 36).

Når Shove og medforfattere beskriver hvordan elementerne cirkulerer mellem forskellige praksisser, bruger de ordet rejse. Det materielle er det eneste element, der eksisterer fysisk, og rejsen foregår derfor ved, at noget materielt bliver flyttet fra en lokation til en anden. Rejsen for kompetence og mening er mere kompleks og kan foregå på vidt forskellige måder (Shove et al. 2012: 56f).

Kompetence kan rejse ved, at viden bliver trukket ud af en lokal situation og bliver 'omkodet', når den når frem til en ny destination. Omkodningen forklarer de som en form for fortolkning, som afhænger af modtageren:

"...the effective appropriation of meanings and competences depends on local capacities to embed, 'reverse' and interpret. Such capacities are unevenly distributed and are, in turn, born on practices past" (Shove et al. 2012: 57).

Hvordan kompetence og mening omkodes er en proces, som forfatterne ikke sætter en konkret formel på, men de påpeger, at elementerne kun kan modtages og bruges af dem, der er forberedte, modtagelige og besidder en evne til lokalt at omkode elementerne. Evnen til at omkode beskriver de også som en kompetence, der er rutineret og bygger på den viden, som modtageren har i forvejen. Denne kompetence skal ikke forstås som en universiel kompetence til at omkode viden, men afhænger også af den viden, der skal omkodes. Derved er elementernes form i praksis afhængige af lokale forhold (Shove et al. 2012: 48-50, 57).

Elementerne er ofte så tæt relaterede, at de rejser sammen. Det vil sige, at når et materiale introduceres og bruges i praksis, er der ofte en kompetence og en mening knyttet til. Når nye elementer kommer til, kan det ligeledes føre til, at andre forsvinder, og nye elementer kan desuden komme til netop fordi, at andre er forsvundet. I denne proces er elementerne ofte kædet sammen, for når et materiale ikke bliver brugt længere, sker det ofte også, at kompetence og mening ved praksis forsvinder (Shove et al. 2012: 57, 59).

Relation mellem forskellige praksisser

Shove og medforfattere forklarer, at praksis ikke kun er konstitueret af forholdet mellem elementer i den enkelte praksis, men at en praksis også kan være afhængig af tilstedeværelsen af andre praksisser.

Denne relationerne mellem forskellige praksisser er vigtig i forhold til, hvordan elementer er distribueret og cirkulerer på tværs af forskellige praksisser og indvirker også på, hvordan fremtidige forbindelser mellem elementerne er mere sandsynlige end andre (Shove et al. 2012: 91).

Forskellige praksisser kan høre sammen på grund af de elementer, de har til fælles. Herved kan der opstå, hvad Shove et. al kalder 'cross-practices 'collaboration'', hvor igennem praksis opretholder og opretholdes af de elementer, de deler (Shove et al. 2012: 88-89).

Relationen mellem forskellige praksisser kan også opstå på baggrund af deres placering i tid og rum. Dette kan være tilfældet, hvis praksisser udspiller sig i fysisk nærhed til hinanden eller foregår på det samme tidspunkt. Herved kan forskellige praksisser skabe et gensidigt afhængighedsforhold således, at det ikke kun er tilstedeværelsen af elementer, der er en betingelse for, at praksis opstår og forandres, men også andre praksisser (Shove et al. 2012: 85-87).

Ændring og reproduktion af praksis

En vigtig del af teorien hos Shove og medforfatterne er, at praksis udvikler sig hele tiden. De mener, at practice-as-performance altid er unik, og at hver performance ændrer praksis-as-entity en lille smule.

På et overordnet plan forklarer de, at praksis udvikler sig, når elementerne forandrer sig, og når der opstår nye forbindelser mellem elementerne (Shove et al. 2012: 25). Det vil sige, at practice-as-entity udvikler sig, når forbindelserne i practice-as-performance laves og brydes konkret og lokalt, men flere steder. Det betyder ikke, at praksis bliver en anden, men at de konstituerende elementer for praksis, og forholdet mellem dem, ændrer sig hele tiden.

Forfatterne anskuer elementerne som stabile enheder, der kan cirkulere mellem steder og vedblive over tid. Praksis er derimod altid "*in the proces of formation*" (Shove et al. 2012: 44). Her understreges igen, at praksis konstitueres af det indbyrdes forhold mellem elementerne. Og det er kun igennem integration i praksis, at elementernes reproduceres, nedbrydes og flytter sig (Shove et al. 2012: 44).

Hvor og hvornår en praksis foregår, er afgørende for reproduktion og transformation af praksis. Ikke kun på grund af forbindelsen til enkelte andre praksisser, men fordi praksisser samlet set former hverdagslivet ud fra deres placering i tid og rum. I dette perspektiv kan man forstå, hvorfor nogle praksisser vedbliver, mens andre forsvinder (Shove et al. 2012: 90, 95f). Herudfra forklarer Shove et al. også, at 'trends', i forhold til hvor og hvornår praksisser udspiller sig i hverdagslivet, er symptomatisk for underliggende transformationer i relationen mellem forskellige praksisser og i måden hvorpå, de er forbundet med hinanden (Shove et al. 2012: 96).

Man kan stille spørgsmålstejn ved, om der virkelig er tale om samme praksis, når en praksis bliver gjort på forskellige måder verden over. Forfatterens svar på dette spørgsmål er, at praksis kan beskrives som kollektiv, fordi nogle elementer ved praksis er helt standardiserede. Eksempelvis er et materiale som bilen influeret af et dominerende design, der fordrer, at bilkørsel bliver en kollektiv praksis. I den forbindelse er

det ikke kun bilen, men også design af eksempelvis veje, tankstationer og køreskoler, der er med til at holde praksis sammen og giver samme form for kompetence, mening og materialitet. Hver enkelt praksis er på den måde med til at reproducere de standardiserede former, som de udspringer af (Shove et al. 2012: 38, 39).

Opsamling: Hvad er praksis og hvordan transformeres praksis?

På baggrund af ovenstående vil jeg lave et kort oprids af den forståelse af praksis, som danner grundlag for denne undersøgelse.

Enhver praksis kan overordnet beskrives som udgjort af elementerne det materielle, mening og kompetence, og herunder indeholder praksis en implicit, kropsliggjort viden og fortolkning omkring, hvordan og hvorfor praksis udføres. På denne baggrund udspiller praksis sig som en samling af rutinerede handlinger, som det enkelte individ er bærer af. Praksis kan hverken reduceres til enkelte af elementerne eller enkelte af de handlinger, der udgør praksis, men er summen af alt det, der holder praksis sammen. Hver enkelt praksis er unik, og samtidig er praksis social og sker på et kollektivt plan. Herigennem udlægges og reproduceres en social orden, som bliver en synlig struktur gennem den måde, praksis organiserer hverdagslivet, og som danner grundlag for delte måder at forstå og handle på. På den måde kan studiet af praksis danne grundlag for en forståelse af sociale fænomener på både mikro- og makroniveau.

En given praksis består kun, hvis elementerne hele tiden forbindes igen og igen over tid. Hvordan det fungerer, er blandt andet begrænset og formet af forbindelserne mellem elementerne i tidligere praksisser og relationen mellem forskellige praksisser i både fortiden og nutiden. På den baggrund reproduceres praksis, når elementerne (gen)forbindes og ændres, og når der opstår nye forbindelser mellem elementerne.

Praksisteoriens anvendelighed i undersøgelsen

Praksisteorien fungerer både som en inspiration til at identificere det interessante i empirien og giver et operationaliserbart grundlag for at konceptualisere beboernes praksis i boligen, og hermed skabe viden om hvordan renoveringen påvirker praksis i boligen.

Hvordan elementerne i praksis bevæger sig, og hvordan praksis opstår og opløses som følge heraf, finder jeg særligt interessant i forhold til undersøgelsens problemstilling. Der er tale om en ændring af boligen, hvorfor praksis, med Shove et al. som teoretisk udgangspunkt, nødvendigvis må ændre sig. En analytisk sondring mellem elementerne mening, kompetence og materialer og et særligt blik på dynamikken mellem dem kan forklare, hvordan nogle praksisser vedbliver med at eksistere, andre forandrer sig og andre ophører, når boligens materielle struktur ændrer sig.

Reckwitz' udlægning af praksisteori vil i analysen i særdeleshed blive anvendt til at belyse praksis af reproducerende karakter, begrebsliggøre hvordan mening og kompetence kan forstås som kropsliggjorte elementer, og hvordan det fortolkende aspekt gør sig gældende i beboernes praksisser i boligen.

4.2 Perspektiver på hjem

Konceptet hjem kan undersøges, analyseres og forstås på utallige måder, og der er i litteraturen langt fra et entydigt svar på, hvordan dette gøres. Inden for samfundsvidenskaben er udgangspunkterne for analytiske tilgange til hjem, at hjem er mere en boligens fysiske struktur. Herunder forstås hjem blandt andet som et sted for sociale processer, som værende i relation til udvikling på samfundsplan, og som betinget af sociale og kulturelle forskelle.

Empirien i denne undersøgelse afspejler en række forskelligartede betydninger, der knytter sig til konceptet hjem, og flere forskellige perspektiver på hjem er derfor relevante. Af denne grund vil de teoretiske perspektiver, der danner grundlag for undersøgelsens konceptualisering af hjem, være hentet fra studier, der kategoriserer og opsummerer forskellige betydninger af hjem, uden at være egentlige samlede teorier i sig selv.

Kirsten Gram-Hanssen og Sarah J. Darby undersøger i en teoretisk artikel, hvorledes aspekter ved visioner for smart-homes er forenelige med traditionelle forståelser af at være hjemme (Gram-Hanssen og Darby 2016). De opstiller fire hovedkategorier for aspekterne ved hjem, som jeg finder særligt anvendelige som en overordnet ramme for perspektiverne på begrebet hjem i denne undersøgelse. Dette skyldes blandt andet, at kategorierne har store ligheder med de overordnede temaer omkring hjem, som jeg finder i empirien. Herudover medtager Gram-Hanssen og Darby praksis, som konstituerende for konceptet hjem, som en selvstændig kategori, og praksis får dermed en hvis tyngde, som vinder genklang i denne undersøgelses problemstilling. At jeg ser en analytisk fordel i, at praksis har sin egen kategori betyder ikke, at kategorierne nødvendigvis skal vægtes lige eller skal forstås som afgrænsede fra hinanden. Opdelingen er analytisk, og Gram-Hanssen og Darby understreger, at kategorierne supplerer hinanden og skal forstås som indbyrdes forbundne. Den vægt, kategorierne får, og forholdet mellem dem afhænger af konteksten, og kategorierne er hverken udtømmende eller anvendelige som en universel tjekliste (Gram-Hanssen og Darby 2016: 2, 3).

Under Gram-Hanssen og Darbys fire kategorier vil jeg supplere præsentationen af hjem med perspektiver fra to reviews af forskningslitteraturen omkring hjem og betydningen af hjem. Shelly Mallets (2004) og Carole Deprés (1991) forsøger begge at kategorisere, skabe overblik og forholde sig kritisk til tilgange og idéer omkring hjem, der findes på tværs af forskellige samfundsvidenskabelige discipliner (Deprés 1991, Mallet 2004). Ligesom i Gram-Hanssen og Darbys artikel er det også i disse reviews tydeligt, at hjem og betydningen af hjem kommer an på det tillagte perspektiv, og der præsenteres mangeartede måder at forstå begrebet på.

Afslutningsvis i dette kapitel vil jeg inddrage Ida Wentzel Winthers (2006) fire kategorier for hjem som et redskab til en analytisk skelnen mellem forskellige betydninger af ordet hjem.

Hjem som sikkerhed og kontrol

I den første af Gram-Hanssen og Darbys fire kategorier er hjem et sikkert sted, hvor beboerne er i kontrol, og hjem beskrives herunder som et eksil og et 'safe haven' fra omgivelserne (Gram-Hanssen og Darby 2016: 2).

Hjem som 'safe haven' fremlægger Mallet som et sted, hvor man kan trække sig tilbage og slappe af, og hun forklarer denne forståelse af hjem som grundlagt i idéen om en dikotomi mellem det offentligt og private og mellem verdenen indenfor og verdenen udenfor (Mallet 2004: 70f). I denne fortælling repræsenterer verdenen indenfor det komfortable, trygge og sikre sted, mens verdenen udenfor er forbundet med noget farligt og usikkert, hvor et andet regelsæt gør sig gældende. Det private er et intimt sted, en kontekst for tætte relationer og en sfære, der er adskilt fra offentlighedens overvågning. I modsætning hertil er det offentlige associeret med ufamilære relationer, arbejde og politisk engagement (Mallet 2004: 71). Mallet påpeger, at denne forståelse af hjem er kritiseret for at være idylliseret og relativ til en historisk og kulturel vestlig kontekst. Eksempelvis er adskillelsen af hjem- og arbejdslivet først opstået med industrialiseringen og udfordres også i dag af konceptet omkring at arbejde hjemmefra (Mallet 2004: 71f).

Tilgange til empiri, der har at gøre med at indrette, ommøblere og vedligeholde boligen, er, ifølge Deprés, ofte forklaret som territorielle handlinger. Konceptet om det territorielle kan rent teoretisk forstås som en grænsemekanisme, der involverer at gøre hjemmet personligt og kommunikere, at det er ejet af dem, der bebor det (Deprés 1991: 99). Det at lave om på hjemmet og personliggøre hjemmet på forskellige måder er blevet fortolket som forsøg på territorial definition, og Deprés ser i de empiriske studier, at når beboerne markerer deres territorium fysisk, så forstærker det både den opfattede og reelle kontrol for beboerne (Deprés 1991: 99). Hertil kan beboeres ønske om at kontrollere adgangen for naboer i form af overvågning og støj, betragtes som behov for privatliv og som frihed til at gøre som det passer dem (Deprés 1991: 100).

Hjem som relateret til performance af praksisser

Hjem som relateret til performance af praksisser handler om, at hjem konstitueres gennem de forskellige praksisser, der foregår i hjemmet. Herunder både hverdagspraksisser, som eksempelvis at spise og sove, og de praksisser, beboerne optager, når de laver om på hjemmet, så det understøtter deres idéer og aktiviteter (Gram-Hanssen og Darby 2016: 2f).

Deprés præsenterer en tilgang, der kan placeres under ovenstående. Her transformeres boligen til hjem i en proces, der foregår over tid og har hverdagslivet som kontekst, og hun peger på, at det interessante i den forbindelse er at identificere de processer, hvori dette foregår. Udviklingen af en følelse af genkendelighed og udviklingen af rutiner i hjemmet bidrager her til følelsen af at være hjemme, og et argument i denne tilgang er endda, at nogen dimensioner af at være hjemme er forankret i hverdagslivet på et ubevidst plan og kun kan opleves gennem rutiner, der tages for givet (Deprés 1991: 101f). I denne tilgang kan det at lave om på boligen anskues som en måde at tilegne sig hjem på (Deprés 1991: 102).

Mallet præsenterer også idéen om hjem som noget, beboerne gør gennem praksis, og formidler et perspektiv, der handler om, at hjem i højere grad er grundlagt i det, vi gør på et bestemt sted, end i selve stedet (Mallet 2004: 79f).

Hjem som bestandighed, kontinuitet og relationer til venner og familie

Denne tilgang handler om den måde, idéen om hjem er forbundet til idéer omkring familien og familielivet, hvilket eksempelvis ses ved, at flytninger og udbygninger ofte relateres til begivenheder i familielivet (Gram-Hanssen og Darby 2016: 3).

Mallet forklarer, at idéerne omkring hjem kan forstås som relative til idéerne omkring familielivet, og at husets design ofte er tæt relateret til familielivet (Mallet 2004: 67, 72, 73). Dette perspektiv er kritiseret for at være ideologisk ladet og domineret af kernefamilien i den hvide middelklasse. I den forbindelse kan det nævnes, at Mallet også forbinder familielivet med det før omtalte perspektiv på hjem som 'safe haven', og også denne idé er kritiseret for at være idylliseret, da familielivet også er sted for spændinger og konflikter (Mallet 2004: 71).

Mallet beskriver også, at der kan være forskel på den betydning, de forskellige familiemedlemmer tillægger hjemmet, hvilket kan tolkes som en afspejling af dynamikkerne i familien. Herunder er der eksempelvis forskel på voksne og børns opfattelse af hjem (Mallet 2004: 75).

Idéen om hjem som en temporal proces, der opleves gennem tid, kan også placeres under denne kategori. Her bliver hjem et familiært miljø, der giver beboerne et tilhørsforhold og et sted, hvor de hører til, hvor de kan være sig selv, og hvor deres handlinger, meninger og forskelligt humør er accepteret (Deprés 98).

Hjem som refleksion af idéer og værdier og som en indikator for social status

Den sidste af de fire kategorier kæder Gram-Hanssen og Darby sammen med Bourdieus teori om, at individer gennem deres ejendele viser deres livsstil og sociale position til omverdenen, hvilket, på et ubevidst plan, er guidet af habitus. I denne kategori er det at lave om på boligen både en refleksion til selvet og til omverden om, hvad der er vigtigt for beboerne (Gram-Hanssen og Darby 2016: 3).

Deprés formidler også dette perspektiv og forklarer herudfra hjem som et symbol på beboeren og en form for forlængelse af beboerens psyke. Her er lysten til at lave om på boligen forbundet med en ubevidst måde at udtrykke selvet på. Under denne tilgang til hjem beskrives boligen også som symbol på den individuelle sociale identitet, position og status, og Deprés nævner, at dette perspektiv ofte er forbundet med boligens ydre og er brugt til at forklare personers sociale identitet. F.eks. i forhold til hvilket boligområde, de bor i (Deprés 1991: 101).

Hjem kan også forstås ud fra en tanke om, at boligen som helhed udtrykker beboerens 'sence of self' som beboeren skaber både bevidst og ubevidst, hvilket også hænger sammen med en forståelse af hjem som et sted, hvor beboerne føler sig så tilpas, at de kan udtrykke og realisere sig selv (Mallet 2004: 82).

Opsamling

De forskellige tilgange til hjem, der i det ovenstående er præsenteret under Gram-Hanssens og Darbys fire kategorier, gør det tydeligt, at den måde, hjem forstås på empirisk, er afhængig af det perspektiv, der bliver tillagt. Eksempelvis ses det i ovenstående, at det at lave om på boligen både kan tolkes som en måde at fastslå kontrol over boligen, som en praksis, der konstituerer hjem, og som et udtryk for beboernes identitet og sociale status. Det understøtter igen, at kategorierne er interrelaterede, og at der kan være knyttet forskellige betydninger til enkelte empiriske observationer.

Hjem er også noget forskelligt for forskellige kulturelle og sociale grupper. Mange af de dominerede idéer omkring hjem er kritiseret for at være idylliseret, ideologiske og mest gældende for middelklassen i en vestlig kultur. Også inden for samme kultur findes der kulturelle forskelle. Mallet skriver eksempelvis om, at der kan være forskel på den mening, forskellige køn tillægger hjem, som blandt andet spores tilbage til både feminine og maskuline værdier og kønsroller samt magtforhold i den enkelte familie (Mallet 2004: 75). Hun påpeger ligeledes, at hjem for de samme mennesker kan betyde forskellige ting på forskellige tidspunkter, og for de samme mennesker eksempelvis både være forbundet med sikkerhed og begrænsninger (Mallet: 2004).

Hjemmet og Hjem som idé

Det er især i Mallets review tydeligt, at der er forskel på idéer omkring det ideelle hjem og det faktiske levede hjem. Det ses eksempelvis, når hun forklarer, at idéen om hjem som et 'safe haven' er en idylliseret forståelse, fordi det faktiske hjem også er sted for konflikter.

I en overordnet skelnen mellem tilgange, der handler om det ideelle hjem, og tilgange, der handler om det faktiske hjem, identificerer Mallet både perspektiver, hvor det ideelle hjem og det faktiske hjem forstås som uforenelige modsætninger, og perspektiver, hvor de medskaber hinanden og begge er sammenhængende med den sociale konstruktion af begrebet hjem (Mallet 2004: 69f).

Antropologen Ida Wentzel Winthers giver i hendes afhandling 'Hjemlighed' (2006) en sammenhængende udlægning af forholdet mellem det konkrete hjem og de tanker og idéer, der knytter sig til hjem på samfundsplan. Dette gør hun ved at skelne mellem 'hjemmet' og 'hjem som idé' (Winther 2006).

Hjem som idé refererer ikke til noget bestemt hjem, men beskriver den forestilling, der er omkring hjem i samfundsdiskurser, og som er delt mellem mennesker på tværs af forskellige hjem. Det er en abstrakt idé, der rækker langt tilbage i tiden og fungerer som 'en tung ideologisk konstruktion', der ikke udfordres, men nærmere fungerer som en selvfølgelighed. Det betyder, at den delte forestilling omkring hjem begrænser udfoldelse af andre idéer, fordi vores tanker og forestillingsevne hænger fast i det gamle (Wentzel Winther 2006: 185).

Hjemmet er det konkrete rum, på en bestemt geografisk lokalitet, hvor mennesker bor. Det er her, hvor beboerne udfører hverdagspraksisser og rutiner samt har sine private ejendele. Hjemmet er under kraftig

påvirkning af hjem som idé, der udstikker en ramme for, hvordan hjemmet forstås og leves. På den måde bliver selvfølgelighederne i hjemmet skabt af hjem som idé. Hjemmet er ikke kun under indflydelse af hjem som idé, men også af aktuel udvikling på samfundsplan, der fordrer nye måder at være hjemme på (Wentzel Winther 2006: 185-187).

Winthers opdeling af konceptet hjem tydeliggør, at hjem kan referere både til idéer omkring hjem og til det konkrete, fysiske hjem. Både hjemmet og hjem som idé er under forandring og påvirker hinanden, og skal forstås ud fra deres relation til hinanden.

Herudover formidler Winther også 'at føle sig hjemme' og 'at hjemme den' som lag i konceptet hjem. Hendes sondring mellem forskellige lag i hjem er lavet med afsæt i, at hjemmet har fået større betydning i takt med globaliseringen, fordi tabet af tilknytningen til bestemte steder gør, at vi har brug for at kunne føle os hjemme på mange forskellige lokaliteter (Winther 2006:182). Dette perspektiv er ikke umiddelbart interessant for denne undersøgelses problemstilling, og jeg finder det ikke relevant at uddybe hendes teori yderligere.

Perspektivernes anvendelighed i undersøgelsen

I dette kapitel har jeg præsenteret mangeartede perspektiver på hjem, som jeg finder anvendelige i forhold til at belyse, hvordan beboerne i undersøgelsen oplever boligen som et hjem. De præsenterede perspektiver er ikke en sammenhængende teori, men udledninger omkring betydningen af hjem fra forskellige discipliner, tilgange og perspektiver. Dette valg giver selvsagt udfordringer i forhold til undersøgelsen analyse. På den ene side finder jeg det vigtigt, at perspektiverne ikke bliver indskrevet i undersøgelsen på en måde, hvor alt er tilladt og grebet ud af det blå. På den anden side er denne tilgang til hjem netop valgt ud fra en antagelse om, at hjem har mange betydninger, og at forskelligartede perspektiver kan være brugbare for at forstå de forskelligartede fortællinger, der er frembragt i empirien. Perspektiverne på hjem vil derfor blive anvendt analytisk til at forklare, belyse og understøtte de betydninger af hjem, der findes i empirien. Herved kan perspektiverne kaste lys over, hvordan beboernes forskellige hverdagspraksisser er formet af, at boligen er et hjem og hvordan beboerne forstår deres hjem på baggrund af de ændringer, der er sket i boligen som følge af renoveringen.

4.3 Hjem og praksisteori: En samlet analytisk forståelse

Praksisteori giver anledning til en analysestrategi, der gør det muligt at identificere og begrebsliggøre praksis i boligen og herigennem at forstå, hvordan beboernes praksis relaterer sig til og har ændret sig i forbindelse med renovering af boligen. Perspektiverne på hjem giver en ramme omkring konteksten, hvori praksis udspiller sig. De teoretiske perspektiver bidrager samlet set til at kunne forklare beboernes praksis i boligen på baggrund af, at boligen er et hjem. De teoretiske perspektiver vil således blive brugt til at belyse forskellige ting i empirien og kan samtidig, i denne undersøgelse, ikke forstås uafhængigt af hinanden, da hjemmet studeres som en grundlæggende præmis, som er konstituerende for praksis.

5.0 Analyse

Som belyst i problemfeltet ønsker jeg at bidrage med et perspektiv på energiadfærd i energireoverede almene boliger ved at se på, hvordan beboernes praksisser i boligen ændrer sig som følge af renoveringen.

Som første led i besvarelsen af forskningsspørgsmålene vil undersøgelsens analyse opsamle og fremlægge beboernes fortællinger omkring, hvordan de oplever den reoverede bolig, og hvordan renoveringen har forbindelse til den måde, de bruger boligen på. Herudfra vil jeg skabe et udgangspunkt for, hvordan praksis i forbindelse med varme- og ventilationsanlæg (beskrevet som boligens lavenergi-teknologier) kan forstås med hjemmet som kontekst på baggrund af de fysiske ændringer, som beboerne tillægger betydning.

Analysen er en empirisk analyse, der har fokus på beboernes fortællinger, og er struktureret omkring de ændringer, som beboerne i undersøgelsen har tillagt betydning. Her er både boligens nye teknologier, boligens åbne design og det, at boligen fremstår nyrenoveret, centrale temaer. I en teoretisk diskussion vil jeg koble de teoretiske perspektiver på beboernes fortællinger. Her vil praksis i boligen blive forstået og begrebsliggjort med udgangspunkt i de elementer, som praksis, ifølge Shove og medforfattere, konstitueres af, samt blive sat i relation til de betydninger af hjem, der findes i empirien med de præsenterede perspektiver på hjem som forståelsesgrundlag.

Som indledning til analysen vil jeg først præsentere beboerne i de seks husstande, der er interviewet. Her vil jeg kort beskrive, hvem beboerne er, hvor længe de har boet i boligen, og hvad der kendetegner deres fortælling. Det er forskelligt, hvor meget hver beboer har fortalt inden for hvert tema i interviewet. Af denne grund vil beboerne i ikke indgå lige meget inden for hvert tema i analysen, men bidrage med perspektiver der, hvor de har noget på hjertet, og hvor deres fortællinger er særlige eller repræsenterer måder at bruge og forstå boligen på, der går på tværs mellem flere beboere.

5.1 Præsentation af informanter

Informanterne har alle ved interviewtidspunktet boet i den reoverede bolig i 18-22 måneder.

Aida og Pedram

Aida og Pedram er et ægtepar i slut 50'erne/start 60'erne. De er oprindeligt fra Iran og har boet i rækkehusene i 37 år. Pedram arbejder freelance som tolk, og Aida er pensioneret. I forbindelse med renoveringen valgte de at flytte til et nyt hus i samme afdeling fordi, de var generet af støj fra hovedvejen, og fordi de gerne ville have en bolig tættere på parkeringspladsen. De er generelt meget positive over for den reoverede bolig og beskriver boligens forbedrede lys- og varmekonforhold som de mest betydningsfulde forandringer.

Ditte

Ditte er i 30'erne og bor sammen med sin kæreste Marie og deres fælles datter på to. Hver anden uge bor Maries to teenagedrenge hos dem. Familien har boet i boligen siden 2007. Ditte er uddannet inden for forsvaret, hvor hun nu besidder en administrativ stilling. Det var afgørende for valget om at flytte ind i boligen, at familien vidste, at boligen skulle renoveres, da det betyder meget for dem, at deres hjem fremstår flot og har noget lækkert over sig. Derfor har de i forbindelse med renoveringen udskiftet næsten alle deres møbler og hårde hvidevarer. Ditte fortæller, at hun er meget bevidst om sit energiforbrug og refererer i den forbindelse til sig selv som 'Von And gnier'.

Esther og Henning

Esther og Henning er folkepensionister. De har boet i boligen siden 1997 og har to store børn, der ikke længere bor hjemme. Esther har været involveret i beboerdemokratiet forud for renoveringen, og her oplevede hun, at der ikke var meget medbestemmelse fra beboernes side. Parret fortæller, at de helst havde været renoveringen foruden, da de var tilfredse med deres gamle bolig og synes, at genhusningen var hård og indgribende i deres liv. De er generelt negative i forhold til de ændringer, der er sket og er herunder bekymrede over, om gulvvarmen vil gå i stykker. De beskriver også en tvivl i forhold til, hvordan varme- og ventilationsanlæg fungerer, og om de agerer rigtigt i forhold til anlæggene.

Ib

Ib er i starten af 50'erne, er arbejdsløs tømrer og har boet i boligen siden 1999. Han bor sammen med sin kone og deres søn på 15 år. Ib havde et længere sygdomsforløb kort efter, han flyttede ind i den renoverede bolig, og har ikke været tilknyttet arbejdsmarkedet siden. Han har selv bygget sit køkken om for at skabe bedre rammer omkring madlavningen, som er hans hobby. Han er meget stolt af sin faglighed som tømrer og vurderer boligen ud fra, om han mener, at det er håndværksmæssigt godt udført. Han er generelt glad for den renoverede bolig, men mener, at der er mange håndværksmæssige fejl og kan ikke se meningen med ventilationsanlægget.

Mona

Mona er i 40'erne, har boet i boligen siden 2008 og er enlig mor til to børn på 11 og 16 år. Hun har arbejdet som kunderådgiver i detailhandelsbranchen, men er for nyligt blevet opsagt efter et længerevarende sygdomsforløb. Mona har meget kontakt med sine naboer, og hun er meget glad for både området, boligen og det sociale mellem beboerne. Hun var meget plaget af kulde i den tidligere bolig og beskriver de forbedrede varmeforhold og det, at boligen generelt er blevet mere lys, som de mest betydningsfulde forandringer.

Sanne

Sanne er i 50'erne, har fast job i staten og har boet i boligen siden 2000. Hun har en søn, der er flyttet hjemmefra, og hun bor nu alene. Sanne har været aktiv i processen op til renoveringen og er nu aktiv og passioneret i forhold til at få ændret måden, hvorpå råderetten administreres i boligafdelingen. Hun har involveret sig pga. en irritation over, at de nuværende regler ikke giver mulighed for at lave ændringer i haven. Herudover er hun meget glad for den renoverede bolig og begejstret for både varme- og ventilationsanlæg og for kontrolpanelet. Sanne er meget bevidst omkring sit energiforbrug og det er vigtigt for hende at forstå hvordan anlæggene virker og betjenes.

5.2 Indretning og åbent design

Første del af analysen vil behandle, hvordan renoveringen påvirker den måde, beboerne indretter sig på og ændrer på deres bolig, samt hvordan beboerne forholder sig til boligens nye åbne design.

Her fremstår de betydninger, der er knyttet til hjem særligt klart, og denne analysedel vil derfor blive fulgt op af en teoretisk diskussion, der henter perspektiver fra teori afsnittet omkring hjem.

Indretning af den renoverede bolig

Boligens 8 nye m², etablering af gulvvarme, den store radiator i gangen på 1. sal, vinduer fra gulv til loft i stueetagen og at boligen er gennemrenoveret og har nyt køkken har alt sammen betydning for, hvordan beboerne har indrettet deres bolig. Boligens design giver både muligheder og begrænsninger, og beboerne laver om på og indretter deres bolig, så den passer til deres personlige præferencer og aktiviteter. Herunder er der også både praktiske og æstetiske årsager til de tilvalg, beboerne har foretaget forud for, at de flyttede tilbage til deres bolig. I det følgende vil jeg belyse, hvordan beboernes indretning har forbindelse til boligens eksisterende struktur, hvilke rationaler, der ligger bag beboernes valg i forbindelse med indretning, og hvilke implikationer beboernes mulighed for indretning har for deres hverdagsaktiviteter og oplevelse af boligen som et hjem.

Frihed til at indrette

Flere beboere i undersøgelsen fortæller, at det at kunne indrette sig, som de har lyst til og være omgivet af deres egne møbler, er af afgørende betydning for, at de føler sig tilpas og hjemme i deres bolig.

Det er gennemgående vigtigt for alle beboere i undersøgelsen, at de har haft mulighed for at personliggøre deres bolig, så udseende og indretning i boligen understøtter både deres hverdagsaktiviteter og deres værdier, herunder præferencer i forhold til, hvad de synes er pænt. I den forbindelse beretter flere beboere om, at tilvalgs-kataloget, hvor de selv kunne vælge eksempelvis køkkenelementer og materiale for gulvet i stueetagen, har været af stor betydning. Flere beboere beskriver også, at muligheden for tilvalg tilfører boligen noget luksusagtigt, som er en del af helheden i den renoverede bolig.

Når dele af boligen ikke umiddelbart passer til beboernes hverdagsaktiviteter samt til deres forestilling om, hvad der er pænt, er der flere eksempler på, at beboerne selv laver om på boligen i den udstrækning, det er muligt for dem. Dette vil jeg i det følgende tydeliggøre gennem tre eksempler fra empirien.

Ib har madlavning som sin store hobby, og han har selv lavet om på køkkenet af flere omgange før renoveringen for at finde frem til en indretning, han kunne lide, og som var praktisk i forhold til den måde, han laver mad på. Da jeg spørger Ib, hvad der har betydning for, at han føler sig hjemme, nævner han køkkenet som vigtigt:

"Altså det.. Jeg føler mig hjemme, det er jo fordi, det er vores ting, ik'. Altså det er jo vores ting, der er her ik altså, inde i den her skal af en bolig. Og så er jeg jo meget glad for, at jeg er landet på noget omkring det med min hobby.. At det at lave mad, der er jeg landet på en indretning, som virkelig er god ik'. Det bliver sku ikke lavet om igen (...)" (Ib, s. 13)

Ib taler meget om sit køkken i løbet af interviewet, og det er helt tydeligt, at han er glad og stolt over det resultat, han er nået frem til. Kort tid efter, at familien var flyttet tilbage efter renoveringen, byggede Ib køkkenet om, så det var ligesom køkkenet i boligen før renoveringen. På den måde har Ib hurtigt genetableret en genkendelig ramme omkring en, for ham, central hverdagspraksis.

Et andet eksempel på en beboer, der har lavet om på sit køkken, er Ditte, som selv har sat nye fliser op på væggen. For hende har ændringen af køkkenet ikke nogen praktisk funktion, men har at gøre med, at hun synes, det ser godt ud og passer ind i helhedsbilledet af en flot bolig.

For Sanne er haven en af boligens vigtigste rum, og hun er ked af, at haven i den renoverede bolig ikke er samme private rum som tidligere (uddybes i afsnittet 'Åbent design af bolig og have'). I et forsøg på igen at gøre haven til et sted, hun kan bruge til afslapning og socialt samvær, har hun rykket rundt på fliserne, så det primære opholdssted i haven er i det hjørne, hvor der er mindst mulighed for indkig fra naboerne. Hun har også malet plankeværket indvendigt fordi, hun synes den mørke farve var deprimerende og gjorde, at haven virkede mindre, og hun har tilført regnorme til jorden fordi, hun ikke kunne lide tanken om, at der ikke var noget liv i jorden. For Sanne har ændringerne i haven at gøre med et ønske om at føle sig tilpas, hvor både den rummelige indretning, æstetik og værdier er vigtige elementer.

De tre eksempler viser, hvordan beboerne selv personliggør deres bolig. Både for at give dem mulighed for centrale aktiviteter og for at skabe en æstetik, der afspejler deres værdier. I eksemplet med Ib og Sanne er det ligeledes tydeligt, at erfaringer fra den tidligere bolig er afgørende for den måde, de ændrer på deres bolig. I disse eksempler kan ændringen af den renoverede bolig forstås som en måde, hvorpå beboerne (gen)etablerer dele af den tidligere bolig for at kunne udføre de hverdagsaktiviteter, der er vigtige for dem.

Muligheder og begrænsninger i forhold til indretning

At boligen er udvidet med 8 m² har gjort, at beboerne oplever en større frihed til at indrette sig i stueetagen, og især pladsen omkring spisebordet bliver fremhævet som en positiv forandring.

Varmeforholdene i boligen har ligeledes for flere beboere betydet, at de nu har mulighed for at indrette sig

anderledes fordi, der ikke længere er radiatorer i underetagen. *"Det er frihed"*, siger Pedram, når han og Aida fortæller om, at de ikke længere oplever problemer i forhold til, hvor de skal stille sofaen (Aida og Pedram, s. 11).

At der ikke længere er radiatorer bliver også kædet sammen med et helhedsbillede af den renoverede bolig som lækker, fordi det ser godt ud og giver mere luft i underetagen.

Flere beboere fortæller også, at den renoverede bolig giver begrænsninger i forhold til, hvordan de gerne vil indrette sig. Her er det især radiatoren i gangen på 1. sal, der skaber frustration. Både fordi de fleste af beboerne ikke har varme på på 1. sal og derved ikke kan se meningen med en radiator der, og fordi mange beboere havde et stort skab i gangen i boligen inden, den blev renoveret. Flere har derfor været nødsaget til at anskaffe sig et nyt skab eller fordele de ting, de tidligere havde i gangen, på flere forskellige rum.

Herudover bliver der med stor utilfredshed fortalt om, at det i den nye bolig er meget sværere at ændre på eksisterende indretning fordi, boligselskabet i forbindelse med renoweringen er begyndt at håndhæve reglerne for råderet. Dette betyder, at der nu skal søges og betales depositum for mange af de ændringer i boligen, som beboerne før gjorde uden at tænke over, at det skulle godkendes. *"Du skal søge om ALT! Du skal anmelde ALT! Altså det er.. bare du øh trækker vejret nærmest, altså sådan føles det"*, fortæller Sanne, der har fået et brev fra boligselskabet om flere *"ulovlige forhold"* omkring de ændringer, hun har lavet i sin have (Sanne, s. 14).

I de to ovenstående eksempler bliver utilfredsheden omkring begrænsninger i forhold til indretning forstærket af, at beboerne sammenligner med, hvad der var muligt i boligen før renoweringen. På en måde har både har indretningen i den tidligere bolig og det, at beboerne følte en større frihed til at kunne lave om i boligens eksisterende indretning, betydning for forestillingerne om, hvordan den renoverede bolig skal indrettes. Både radiatoren og håndhævelsen af råderetten bliver derved et stort irritationsmoment for beboerne, fordi det forhindrer beboerne i at indfri denne forestilling.

Nye møbler til ny bolig

Flytningen har for flere beboere været en anledning til at anskaffe sig nye møbler. Nogle beboere har anskaffet sig enkelte nye møbler, mens Sanne og Ditte har udskiftet stort set alle møbler i boligen.

For Ditte havde denne beslutning at gøre med, at renoweringen for familien var en vigtig del af realiseringen af deres drømmebolig. Inden de flyttede ind i rækkehuset havde de en drøm om at flytte i deres eget hus. Da dette ikke var muligt rent økonomisk, takkede de ja til at flytte ind i rækkehuset, netop fordi de vidste, at det skulle renoweres og derfor med tiden kunne blive den bolig, de drømte om. Som et led i at skabe deres drømmebolig havde familien sparet op til at udskifte alle deres møbler og hårde hvidevarer, og selvom nogle af deres møbler trængte til at blive udskiftet før renoweringen, valgte de at vente, så alting var helt nyt og passede sammen, da de flyttede ind i den renoverede bolig.

Ditte forklarer, at fordi boligen er en almen bolig i Albertslund, så er det ekstra vigtigt for hende, at den er lækker og præsentabel, fordi hun er fra København og har det ambivalent i forhold til at bo på vestegnen. Dette har tilsyneladende både noget at gøre med, at den lækre, renoverede bolig for hende opvejer det faktum, at hun bor i Albertslund, og at det er vigtigt for hende, at besøgende fra København synes, at boligen er flot, så de ikke dømmes hende for at bo i Albertslund. Herudover fortæller Ditte også om forskellige praktiske årsager til, at de har udskiftet al inventar, som bygger på erfaringer fra den tidligere bolig. Eksempelvis købte familien en tørretumbler pga. erfaringer med, at boligen før i tiden blev fugtig, når de tørrede tøj indendørs.

For Sanne er valget af nye møbler sket af praktiske årsager og har også at gøre med en speciel følelse af, at alt er nyt og lækkert. Hun introducerer ordet "luksushjemme", som blandt andet dækker over, at alt er nyt, og at man har ryddet ud (Sanne, s. 21). I Sannes fortælling om, hvordan boligen nu er forbundet med luksushjemme, er det både det forbedrede indeklima, varmekonforhold, lysforhold, tilvalg og det at boligen er nyrenoveret, der gør, at boligen repræsenterer en form for luksus. At møbelvalget for Sanne også har praktiske årsager ses eksempelvis ved, at hun har købt en ny bogreol, hvor bøgerne står bag glas fordi, hun ikke gider støve af.

Hos både Sanne og Ditte kan man også se, hvordan de praktiske følger af udskiftningen af inventar, også bliver en del af det nye og luksusagtige, som boligen repræsenterer. I modsætning til før er den renoverede bolig ikke længere et sted, hvor man skal støve af og hænge tøj op, hvilket især Sanne fortæller om med begejstring.

Esther og Henning har en helt anden forestilling omkring møbler i hjemmet. De fortæller, at deres gamle møbler gør, at de føler sig hjemme, og i forhold til at anskaffe sig nye møbler siger Esther: "(...) *det kunne jeg ikke tænke mig, det er upersonligt, mit hjem skal ikke være en udstilling, det skal være et sted, hvor jeg føler mig hjemme*" (Esther og Henning, s. 17).

Sanne og Dittes indretning er ikke bare et eksempel på, at nogle udskifter møbler, så de passer ind i den renoverede bolig. Det understreger igen, at det er af stor betydning for beboerne selv at kunne indrette sig, som de har lyst til. Selvom Esther lægger vægt på genkendelighed i form af egne møbler som vigtig for at føle sig hjemme, så skaber alle tre eksempler et billede af, at indretning og møbelvalg ikke er tilfældigt, men afgørende for den tilpashed, beboerne føler i boligen.

Åbent design af bolig og have

Det nye gitter, der er sat op i stedet for plankeværk som afgrænsning af boligernes baghave, giver mulighed for, at dem, der befinder sig på havegangen, der løber mellem boligernes baghave, kan kigge direkte ind i boligernes baghave. Har beboerne ikke trukket gardiner for, er der også mulighed for indkig i boligerne, der har fået vinduer fra

Billede 3: Billede af Gitter. På billedet har beboeren mindsket indkig, ved selv at sætte plankeværk op bag ved gitteret. (Lokalavisen).

gulv til loft i stueetagen. Fra de boliger, der har et aflangt lavt vindue i gangen på 1. sal eller en dør i soveværelset, kan beboerne kigge ned i haverne overfor, og døren i soveværelset giver ligeledes mulighed for, at beboerne overfor kan kigge ind i soveværelset. I dette afsnit vil jeg gennemgå, hvilken betydning denne ændring har for beboerne, for deres hverdagsaktiviteter og for deres opfattelse af deres bolig.

Indkig i haverne

Før boligen blev renoveret, anså beboerne haven som et privat sted, men pga. de ovenfor beskrevne ændringer føler flere, at deres privatliv i haven er blevet indskrænket, hvilket har betydning for deres brug og opfattelse af haven. Når man går i havegangen i afdelingen, kan man se mange forskellige løsninger for at mindske indkigget. Herunder både hegn lavet af presenninger og mange variationer af plankeværk og hæk. Flere beboere i undersøgelsen har også selv lavet løsninger såsom at opsætte hegn eller plante en hæk i et forsøg på at mindste indkigget for forbipasserende.

Mona samt Aida og Pedram beskriver muligheden for at være nøgen som et symbol på den frihed, de forbandt med den tidligere have, hvor de kunne *"gøre lige nøjagtigt som det passede dig"* (Mona, s. 11).

At havens status er ændret for beboerne underbygges af Sannes beskrivelse af den tidligere have som en forlængelse af hendes bolig. *"Herlighedsværdien i baghaverne, den er godt nok blevet noget mindre"*, siger hun og forklarer, at hun ikke længere føler sig tilpas i haven, fordi hun føler sig overvåget (Sanne, s. 9). Hendes brug af haven er derfor begrænset, og hun drikker eksempelvis aldrig morgenkaffe i haven længere, som hun gjorde før i tiden. Dette er af stor betydning for Sanne, fordi haven i sin tid var en afgørende faktor for, at hun valgte at bo i netop denne afdeling.

Andre beboere fortæller, at de ikke bruger haven mindre, end de gjorde før, men at muligheden for indkig i haverne har betydning for, hvordan de bruger deres have, og hvordan de føler sig der:

"(...) vores nabo han har det lave (vindue red.), men øh det er ikke noget vi er usikker eller noget, det er helt fint, men alligevel, man kan ikke gå uden noget tøj på lige ude foran og være i.. Førhen, i gamle dage uden.. Man har ikke noget overtøj på, så man kan bare gå ind og være i når solen skinner, men ikke mere" (Pedram, Aida og Pedram, s. 9).

Aida og Pedram er meget glade for deres have og spiser morgenmad der hver dag i sommerperioden, hvis vejret tillader det. På den ene side siger Pedram, at det er 'helt fint', at naboen overfor har de lave vinduer og kan kigge ind i deres have. På den anden side, så er det noget, de er tydeligt bevidste om, hvilket især kommer til udtryk ved, at de nu tænker over at tage tøj på, når de er i baghaven. Aida og Pedram snakker i løbet af interviewet en del om, hvordan privatliv er vigtigt for dem, og de fortæller, at netop privatforhold er afgørende for, at de bor i et rækkehus og ikke i en etagebolig, hvor de synes, at man bor alt for tæt. Selvom de fortsat bruger haven som en forlængelse af deres bolig, så er den nye bevidsthed om, at andre kan kigge på dem således af stor betydning for dem.

Ændringen af haven er dog ikke entydig forbundet med mindre privatliv. Det åbne design bliver også kædet sammen med en større forbindelse til naboerne, og flere er glade for, at haven føles mere lys og åben. Herunder er Dittes opfattelse af haven domineret af en glæde ved det nye åbne design. Dette

hænger sammen med, at hun ikke brød sig om den gamle have, som hun synes var grim og alt for lukket: *"Det var sådan et Fort Knox før jo, og det var ikke kønt"* (Ditte, s. 3). Det er gennemgående i interviewet med Ditte, at det er vigtigt for hende, at boligen er lækker og præsentabel. At haven er flot og lys opvejer for Ditte, at hun ikke længere har haven som et privat sted, og i den forbindelse er det også afgørende for hende, at hun har et godt forhold til naboerne.

Det er ikke kun i haven, beboerne føler, at deres privatliv er indskrænket. Også inde i selve boligen er beboerne i modsætning til før opmærksomme på, at folk kan kigge ind. Det betyder blandt andet, at de også inde i boligen tænker over at tage tøj på eller bruger gardinerne til at holde uvedkommende blikke ude.

Muligheden for indkig i boligen giver beboerne en følelse af at være overvåget. Esther og Henning beskriver det som meget væmmeligt og siger ligesom Aida, at de ikke tror, at der er nogen, der kigger på dem, men at det mere er tanken om det, der er ubehagelig.

For Sanne er muligheden for, at genboen kigger ind generende fordi, hun gerne selv vil have kontrol over, hvornår hun er i kontakt med naboerne. Boligen er på den måde ikke længere som udgangspunkt et sted, hvor hun kan trække sig tilbage og være sig selv.

Utilfredsheden med naboens mulighed for indkig bliver også kædet sammen med et ønske om at beskytte familiens børn: *"(...) jeg har en datter der lige er gået i udvikling ik', og hende vil jeg heller ikke have render rundt i trusser bare vel"* (Mona, s. 10).

For at genetablere boligen som et privat sted bruger de fleste af beboerne gardiner som afskærmning, især efter mørket er faldet på. Dette bliver dog beskrevet som en løsning der ikke er optimal fordi, det fjerner den gode udsigt til haven.

Muligheden for indkig er ikke kun generende for beboerne, når de føler sig overvåget, men også når de selv ser ting hos naboen, de gerne ville have været foruden *"(...) altså jeg gider ikke at kigge på deres tissemander og patter vel, hvilket jeg tit gør, fordi jeg sidder her og spiser min mad ik'",* siger Mona og forklarer, at hun helt ubevidst kommer til at kigge, når hun registrerer bevægelser i naboens bolig (Mona, s. 10). Monas fortælling er igen et eksempel på, at beboerne ikke er i kontrol over den kontakt, de har med naboerne i deres egen bolig. Mona fortæller direkte, at hun synes, det er blufærdighedskrænkende, og hun har tydeligvis et stort ubehag ved, at hun aldrig ved, hvornår hun skal se på naboens nøgne krop igen.

Bevidstheden om, at vinduerne giver mulighed for indkig i naboernes boliger, er for flere beboere den primære årsag til, at de, som en del af de mulige tilvalg, har valgt højt placerede vinduer i gangen på 1. sal. Som den eneste i undersøgelsen har Dittes familie valgt de lavt placerede vinduer på 1. sal, der giver mulighed for at kigge ud. At Ditte ikke er lige så bevidst om hensynet til andre kan have at gøre med, at hun ikke selv føler sig generet af, at naboerne kan kigge ind i hendes have og bolig.

Beboernes negative fortællinger om vinduerne på 1. sal og vinduerne fra gulv til loft i stueetagen nuanceres af, at flere beboere bemærker det øgede lysindfald som noget meget positivt ved den renoverede bolig. Dette gør sig især gældende for Aida og Pedram, der forbinder lyset med øget livskvalitet og bedre humør, og flere fortæller med begejstring om, at boligen føles mere lys og lækker.

5.3 Boligen som et hjem

For at belyse hvilken betydning det har, at boligen er et hjem, vil jeg i dette afsnit relatere ovenstående empiriske analyse til de teoretiske perspektiver på hjem. Herigennem vil det blive tydeligt, at der knytter sig forskelligartede og interrelaterede betydninger til oplevelsen af boligen som et hjem for beboerne.

Betydningen af muligheden for indretning kan indledningsvist forstås i lyset af, at beboerne forstår hjemmet som deres eget trygge sted i modsætning til verden udenfor, og at de derfor har behov for at have en vis kontrol over indretningen i boligen for at føle sig hjemme. Dette perspektiv på hjem hænger sammen med betydningen af hjem som et trygt sted, hvor beboerne er i kontrol (Gram-Hanssen og Darby 2016: 2, Mallet 2004: 71). Herunder kan indretning ses som en territorial definition, der forstærker både den opfattede og den reelle kontrol for beboerne (Deprés 1991: 99).

På den baggrund kan man forstå, at når den renoverede bolig på nogle områder giver mere spillerum i forhold til indretning, så giver det en øget følelse af kontrol eller 'frihed', som er det ord, Pedram bruger. Vigtigheden af denne kontrol over boligen bliver især tydelig, når beboerne beskriver dele af boligen, de ikke har kontrol over. Herunder må Sannes frustration over boligselskabet og hendes oplevelse af, at hun skal søge om alt, være en negativ faktor i forhold til oplevelsen af boligen som hjem.

Når det kommer til boligernes nye vinduer og åbne haver, er den betydning af hjem, der kan læses i empirien, også i særdeleshed relateret til behov for kontrol og privatliv. Beboerne oplever, at de ikke længere er i kontrol over, hvem de ser, og hvem der ser dem i både deres have og inde i boligen, hvilket gør, at de føler sig overvåget. Det vil sige, at den renoverede bolig, af beboerne, ikke (udelukkende) forstås ud fra betydningen af hjem som et privat sted, hvor de selv inviterer folk ind og har kontrol over sociale relationer, som Mallet fremlægger (Mallet 2004: 71).

Betydningen af hjem kan også relatere sig til familielivet (Gram-Hanssen og Darby 2016: 3). I empirien kædes hjem sammen med et ønske om at værne om familielivet, når Mona fortæller om sin frustration over, at hun ikke har kontrol over hvem, der kigger ind, og hvad hendes datter bliver udsat for i deres egen bolig.

I eksemplet med Ib, der laver om på sit køkken, og Sanne, der laver om på sin have, er det tydeligt, at erfaringer fra den tidligere bolig er afgørende for den måde, hvorpå de ændrer deres bolig. I disse eksempler kan ændringen af den renoverede bolig forstås som praksisser, beboerne påtager sig for at genetablere dele af deres tidligere hjem med den hensigt at kunne udføre de hverdagspraksisser, der er vigtige for dem. Dette kan forklares ud fra en tilgang til hjem, hvor hjem konstitueres gennem de forskellige praksisser, der foregår i hjemmet (Gram-Hanssen og Darby 2016: 2f). I dette perspektiv forklarer

Deprés, at hverdagspraksisser i hjemme bidrager til en følelse af at være hjemme, og at det at lave om på boligen kan anskues som en måde at tilegne sig hjem på (Deprés 1991: 101, 102). Herudfra kan betydningen af de begrænsninger, beboerne oplever i forhold til indretning af deres bolig, også forklares. Når praksis fra tidligere bolig ikke kan fortsætte fordi, indretningen giver begrænsninger, sker der både et tab af kontrol over boligen for beboerne, og processen med at skabe hjem gennem praksis udfordres.

Betydning af privatliv og kontrol kommer stærkt frem, når Sanne fortæller, at hun ikke længere ser haven som en forlængelse af hendes bolig. Sannes ændring på haven kan ses som relateret til en forståelse af hjem som 'safe haven', hvor det er muligt at slappe af og være sig selv fri fra omverdenens indblanding (Mallet 2004: 70f). Dette giver et billede af, at den måde, beboerne skaber hjem gennem praksis, er knyttet op på de betydninger, beboerne forbinder med hjem.

Konsekvenserne af, at haven ikke længere er et 'safe haven', hvor Sanne er i kontrol, kan forklares med Deprés introduktion af hjemmet som en grænsemekanisme (Deprés 1991: 99). Den nye have udfordrer grænserne omkring Sannes bolig fordi, hun ikke længere har kontrol over haven og derved ikke ser den som en integreret del af hendes hjem. For Sanne er hjemmet dermed ikke blevet større, selvom boligernes areal på papiret er udvidet med 8 m², men derimod mindre. Det er denne konsekvens, Sanne, gennem praksis, forsøger at ændre på, så haven kan blive et hjem for hende.

For Ditte, der har udskiftet alle møbler, fungerer hjemmet som en kommunikation af hende selv til både sig selv og omverden. Denne betydning af hjem kan forstås ud fra perspektivet på hjem, hvor hjem er en refleksion af beboernes værdier og en indikator for social status (Gram-Hanssen og Darby 2016: 3). Dette er især tydeligt, når Ditte fortæller, at det på grund af områdets blakkede ry er vigtigt for hende at have en flot bolig. Dette kan forklares med, at Ditte ønsker, at hendes hjem afspejler en social status, der normalvis ikke er forbundet med at bo i Albertslund. I lyset af Dittes ambivalens med at bo i Albertslund kan man også forstå, at hun med et flot og moderne hjem forsikrer sig selv om, at hun ikke er sådan en type, der bor i en almen bolig i Albertslund.

Ditte formidler en forståelse af boligen som lys og lækker, som også vinder genklang i andre af beboernes forståelse af den renoverede bolig. Det ses blandt andet i Sannes brug af ordet luksushjemme, hvor renovering har givet anledning til at udskifte alle møbler, så de passer ind i den renoverede bolig, og i at lysindfaldet bliver beskrevet som noget essentielt af Aida og Pedram.

De foregående beskrivelser af de betydninger, der knytter sig til, at boligen er et hjem, vil også skinne igennem i det følgende og danne grundlag for, hvordan de praksisser, der er knyttet til boligens nye lavenergiteknologier, kan forstås i lyset af den betydning, renoveringen som helhed har for beboernes opfattelse af boligen som et hjem.

5.4 Gulvvarme og ventilationsanlæg

I det foregående har jeg fremlagt de betydninger, der er knyttet til, at boligen er et hjem. Jeg har også vist, hvordan renoveringen relaterer sig til disse betydninger, og at beboernes praksisser i boligen kan forklares

på baggrund af deres oplevelse af boligen som et hjem. Med dette afsæt vil jeg i det følgende se nærmere på, hvordan beboerne bruger og forstår varme- og ventilationsanlæg, og hvordan beboernes handlinger i forhold til disse kan forstås i forhold til den samlede ændring af boligens materialitet.

Varmeanlæg og isolering

Ændringerne i beboernes måde at holde varmen på i den renoverede bolig har både at gøre med, at varmekilden er udskiftet, at boligen er blevet isoleret, at køkkenet har fået klinker, og at varmen styres centralt fra kontrolpanelet. I dette afsnit vil jeg afdække, hvordan beboernes måde at holde varmen på i boligen har ændret sig som følge af renoveringen, samt hvordan beboerne indstiller varmen og forstår varmekilden.

En stor ændring

For at kunne forklare hvilken relation, ændringen af boligen har for beboernes praksis i forbindelse med opvarmning, vil jeg i dette afsnit først lave en overordnet beskrivelse af, hvordan beboerne opfattede varmekilderne i den tidligere bolig og agerede i forhold hertil. Herefter vil jeg vise, hvordan ændringen af varmekilde og isolering har indflydelse på den måde, beboerne holder varmen på.

Boligen før renoveringen bliver af beboerne beskrevet som meget kold og utæt. Af denne grund var beboerne nødsaget til at finde på forskellige alternative måder at holde varmen på, når radiatorerne ikke var tilstrækkelige. Beboerne opholdt sig blandt andet under dyner på sofaen på kolde dage, trak gardiner for, så de kunne holde kulden ude, når det blæste, brugte gaskomfuret som opvarmningskilde og havde sutsko, skisokker og varme trøjer på indendørs.

Disse måder at holde varmen på var ikke kun noget, beboerne tyede til, fordi radiatorerne som opvarmningskilde var utilstrækkelig. Flere familier anså også radiatorerne som dyre i drift i den utætte bolig. For Sanne og Ditte var varmekildeforbruget ikke kun et resultat af, hvor kold og utæt boligen var, men havde også at gøre med, at de havde grænser for hvor højt et varmekildeforbrug, de ville acceptere. Når denne grænse var nået, lavede de selv aktive tiltag såsom at tætnede vinduerne, tage tykke trøjer på og være opmærksomme på at lukke dørene for at holde varmeregningen nede.

I den renoverede bolig mener beboerne generelt, at der er en behagelig temperatur, og de fleste beboere er tilfredse med varmekilden og niveauet på varmeregningen. Af denne grund anser beboerne det ikke længere for nødvendigt at ty til dyner og sutsko på daglig basis for at holde varmen. Ditte fortæller, at temperaturen i boligen er fin, og at deres varmeregning er faldet med 500 kr., hvilket hun accepterer som et niveau, hvor det ikke længere er nødvendigt at gøre aktive tiltag for at spare mere på varmen.

De forbedrede varmekilder har også en positiv betydning for beboernes opfattelse af deres bolig samt måden, de bruger boligen på. Mona, der før i tiden havde som fast rutine at sætte sig i sofaen under dynen om aftenen i vinterperioden, forklarer, at hun efter renoveringen i meget højere grad er herre over, hvor hun vil opholde sig, og hvad hun vil lave fordi, hun ikke længere skal planlægge sit ophold efter at holde

varmen. I modsætning til tidligere er boligen for Mona nu et sted, hvor hun falder til ro, når hun kommer hjem fordi, hun ikke længere fryser.

Flere beboere fortæller, at varmemeforholdene især har haft betydning for oplevelsen omkring spisebordet, hvor de særligt mærkede træk før i tiden. Før renoveringen tog Sanne særlige hensyn, når der var gæster ved at sætte sig tættest på vinduet, så gæsterne ikke skulle mærke træk, og Mona fortæller, at pladsen omkring spisebordet i højere grad end tidligere bliver brugt til aktiviteter sammen med familie og venner. For Mona er dette ikke et resultat af det forbedrede varmemeforhold alene. Hun fortæller også, at køkkenet er blevet meget rarere og mere hyggeligt at være i, fordi det er lyst og pænt.

Varmeregulering via kontrolpanel

Det har for flere beboere taget noget tid at finde frem til, hvordan varmeanlægget skal indstilles for at give et behageligt varmeniveau i den renoverede bolig. Det er især tydeligt i Ibs familie:

"(...) der blev prøvet nogle gange, fordi der er et eller andet med det her gulvvarme som ikke, i vores verden, hænger ordentligt sammen, men vi er landet på noget nu, og du må ikke spørge mig om hvordan, men det er ved at prøve os frem, tror jeg det er (...). Før man landede på et eller andet med en ordentlig varme eller skisokker på, så kunne du da godt sidde her og føle jamen hvor faen trækker det fra, og det gør det jo ikke, altså det gør det ikke" (Ib, s. 8).

At lære at betjene anlægget er en proces, der for familierne er sket over tid. En del af de handlinger, som familien benyttede sig af for at holde varmen i boligen før renoveringen, er først ophørt efter noget tid i den renoverede bolig. Der er ligeledes eksempler blandt beboerne på, at handlinger, der før renoveringen havde at gøre med at holde varmen indendørs, er vedblevet af vane og ikke længere har at gøre med, at det er nødvendigt for at holde varmen. Da jeg besøgte Ib havde han sutsko på og fortalte, at han af gammel vane ikke lige havde fået taget dem af efter, han var ude med skraldet.

Ib ønskede ikke at vise mig indstillingerne i anlægget. Dels fordi det er hans kones opgave, og dels fordi han var bange for at komme til at lave om på noget, når de nu endelig var kommet frem til en indstilling, der fungerer for dem. Familien har den samme indstilling på anlægget mellem oktober og april og slukker for varmeanlægget resten af året. Det understreger, at han synes, at det var besværligt at finde den rette indstilling på anlægget og ikke ønsker, at varmemeforholdene i boligen bliver sat tilbage til den tid, hvor boligen af og til stadig følte kold. I citatet ovenfor fortæller Ib også, at han ikke helt kan skabe mening i, hvordan gulvvarmen fungerer, hvilket kan være medvirkende til, at han ikke 'tør' pille ved kontrolpanelet.

Efter beboerne har fundet frem til en god indstilling for varmen er det generelle billede, at de kun finder det nødvendigt at regulere på varmen, når der er meget lave temperaturer ude, eller fordi nogen af boligens værelser ikke bliver brugt i længere perioder, eksempelvis pga. delebørn. Flere beboere fortæller også, at de ikke længere skruer ned for varmen, når de lufter ud, som de gjorde før i tiden. Dette vil jeg vende tilbage til i afsnittet om ventilationsanlæg.

På kontrolpanelet har flere beboere sat automatikken 'døgnrytmer' til således, at temperaturen i boligen automatisk falder, når de ikke er hjemme og om natten. Flere fortæller også, at de bruger funktionen 'bortrejst', når de er på ferie, så temperaturen i hele huset er 17 grader, indtil de kommer hjem igen.

Interviewene blev foretaget i december og januar. Beboerne (med undtagelse af Ib) havde da indstillet temperaturen på mellem 21 og 24 grader i det tidsrum, deres familie er hjemme i løbet af dagen.

Fordi beboerne accepterer varmekilden som økonomisk velfungerende lader det til, at hver enkelt familie indstiller varmen efter den temperatur, som de synes er behagelig. Der er således ikke nogen klar sammenhæng, der antyder, at de beboere, der er mest bevidste om deres varmeforbrug, har den laveste indstillede temperatur. En sammenhæng ses i højere grad i forhold til alder, hvor det er de to familier i undersøgelsen med den højeste alder, der skruer mest op for varmen.

Gulvvarme og bare tæer

Varmekilden i den renoverede bolig giver ikke bare beboerne en behagelig rumtemperatur og en lavere varmeregning. Den har også forandret måden, beboerne holder varmen på, og giver dem helt andre associationer end tidligere.

Fra at beskrive boligen før renoveringen som kold og utæt fortæller Sanne nu, at hun er "overlykkelig" for gulvvarmen, og Ib siger, at gulvvarmen er en "fornøjelse". Flere beboere fortæller også, at de som en forandring fra tidligere ofte går i bare tæer indendørs. Både fordi det er muligt uden at fryse, men også fordi det føles rart på det varme gulv.

For Mona, der var meget plaget af kulde i den tidligere bolig, er gulvvarmen ikke bare en fysisk komfort, hun mærker under sine fødder. Hun kæder det både sammen med en følelse af frihed, der har at gøre med, at hun nu selv kan bestemme, om hun vil have strømper på, og som i citatet her med en større lyst til at være i boligen:

"Det er lidt mere lækkert, når man kommer ned om morgenen, når man er rigtig godt og grundig træt, og så kommer man ned og træder på sådan et varmt gulv, i stedet for sådan et koldt gulv. Det gør det lidt mere: Okay, så gider jeg godt at være her ik (...)" (Mona, s. 13).

Mona beskriver gulvvarmen som en lille ekstra ting, der har stor betydning for, at hun får en god start på dagen. Oplevelsen af gulvvarmen som ekstra komfort har betydning for flere beboeres varmeforbrug. Dette ses ved, at indstillingerne for varmen ikke kun har at gøre med, hvad beboerne synes er en behagelig rumtemperatur, men også med hvad de synes er en behagelig temperatur under fødderne:

Aida: "(...). bare lige køkkenet, den har vi indstillet på 23,3 ik', herovre det er gulvvarmen."

Josefine: "Ja, jeg kan godt mærke det. Det er dejligt."

Pedram: "Ja det kan man mærke, ik'. Jo - så prøv at se i stuen, det er 21, så på den måde kan man selv styre soveværelse, børneværelse, kontor (...)"(Aida og Pedram, s. 2).

Køkken og stue ligger i forlængelse af hinanden i rækkehusene, og grænsen er kun markeret af overgangen fra klinkegulv til trægulv. Aida refererer til køkkenet som gulvvarmen, hvilket fortæller, at hun ikke forbinder varmeindstillingen for køkkenet på kontrolpanelet med rumtemperaturen i køkkenet, men med den varme hun kan mærke i gulvet i køkkenet. For parret er indstillingen på 21 grader tilstrækkelig for en behagelig rumtemperatur, og den højere indstilling i køkkenet hænger udelukkende sammen med, at Pedram godt kan lide, at klinkerne afgiver en særlig varme. De bruger således mere varme, fordi de kan lide at mærke gulvvarmen, end de ville have gjort, hvis dette ikke var en mulighed.

At beboerens nu forstår gulvvarmen som en ekstra komfort, og at dette har betydning for deres varmeforbrug, skal både forstås i sammenhæng med en varmekilde, der muliggør, at der kan mærkes varme i gulvet, samt at klinkerne på køkkengulvet i den nye bolig kan føles kolde.

Varme under gulvbrædderne kan være svært at forstå

Der er flere eksempler blandt beboerne på, at det kan være svært at forstå, hvordan gulvvarmen virker. Hos Esther og Henning er dette noget, der skaber bekymringer og gør dem utrygge og bange i deres bolig. Deres bekymringer udspringer af konkrete historier, som de har hørt omkring gulvvarme fra familie og venner: *"Jo, vi var bange for gulvvarmen. Vi har oplevet flere eksempler på, at det simpelthen svinger, og så svinger både varme og det varme vand"* (Henning, Esther og Henning, s. 13). På baggrund af disse historier oplever de gulvvarmen som noget, der ikke er til at stole på, og som både kan ødelægge deres bolig og have økonomiske konsekvenser for dem. De fortæller blandt andet om et tilfælde, hvor gulvvarmen har svinget i en dyr villa, hvilket antyder en forståelse af, at når det kan ske i en dyr villa, så er de sikre på, at det også kan ske i deres egen bolig, som er billigere.

Det er ikke kun historier fra venner, der former Esther og Hennings forståelse af gulvvarmen. De er som den eneste familie i undersøgelsen ikke tilfredse med den nye boligs varmeniveau. De fortæller, at de oplever et større kuldeindfald fra vinduerne end tidligere, hvilket de kæder sammen med, at der er vinduer fra gulv til loft, og at varmekilden er placeret i gulvet og ikke langs vinduerne. Esther og Hennings utilfredshed skal ses i sammenhæng med, at de har oplevet hele renoveringen som meget indgribende i deres liv, og de fortæller også, at de generelt var tilfredse med varmeforholdene i den tidligere bolig. Noget der både er med til at forme oplevelsen af den renoverede bolig og igen kan have at gøre med, at de ikke kunne overskue at skulle flytte flere gange.

Hos de andre beboere, der også er usikre på, hvordan gulvvarmen virker, synes dette ikke at give anledning til bekymring. Ib er eksempelvis meget glad for både gulvvarmen og isoleringen og siger direkte, at han har det godt med, at boligen har fået et ekstra lag isolering. For ham er det således en form for tryghed, at boligen ikke er så udsat for varmetab som tidligere.

Ventilationsanlæg

Grundet den store mængde isolering, der gør boligerne meget tætte, samt kravene til luftskifte i bygningsreglementet, har boligerne som noget helt nyt fået etableret ventilationsanlæg. I det følgende vil

jeg belyse, hvordan beboerne forstår og bruger ventilationsanlægget, og hvordan det, at boligen har fået ventilationsanlæg, har forbindelse til oplevelsen af indeklimaet og rutiner for udluftning.

Betjening af ventilationsanlæg

For størstedelen af beboerne i undersøgelsen gælder det, at de er usikre på, hvordan ventilationsanlægget virker. Hertil fortæller flere, at de oplever indeklimaet som væsentligt forbedret efter renoveringen, og det lader ikke til, at det bekymrer dem, at de ikke har fuld forståelse for anlægget.

Som den eneste beboer i undersøgelsen oplever Sanne, at hun har en forståelse for, hvordan ventilationsanlægget virker.

"(...) den måler overalt.. den måler i alle rum, så hvis jeg.. altså bare det at jeg koger et øh... hvad hedder det, en kedel varm vand, så stiger luftfugtigheden jo rigtig meget lige der, hvor jeg koger den, og straks sætter ventilationen i gang, og det gider jeg ligesom ikke høre på, det er faktisk ikke.. det er lige meget. Lige om lidt så er det hele forsvundet ud, blandet sig og så er der ikke noget alligevel, så det er latterligt at bruge energi på at få en kedel kogt vand ventileret ud, det er sindssygt ik'" (Sanne, s. 17).

På baggrund af Sannes opfattelse af, hvordan ventilationsanlægget virker, laver hun bedømmelser af, om hun mener, det virker hensigtsmæssigt. Her beskriver hun, at hun ikke synes, det er energimæssigt forsvarligt, at ventilationen går i gang, når hun har brugt elkogeren. Dette på trods af, at hun er klar over, at elkogeren forøger luftfugtigheden i boligen.

Hun har en rutine i hendes brug af ventilationsanlægget, hvor hun tænder det om morgenen, inden hun tager på arbejde, og slukker det igen, når hun kommer hjem. Grunden til dette er, at hun synes, det giver "god mening" ud fra hendes kendskab til, hvordan det virker, og har i høj grad noget at gøre med, at hun ønsker at spare penge på energien (Sanne, s. 7). Sanne henviser også til, at hun kan høre, at ventilationen piber, som medvirkende grund til, at hun foretrækker at have anlægget slukket om natten. Hun bruger således anlægget i strid med ejendomskontorets påbud om, at anlægget ikke må slukkes. Ikke fordi, hun ikke forstår, hvordan det virker, men netop fordi hun mener, at hun ved, hvordan det virker.

Ud over hos Sanne er det generelle billede, at beboerne ikke justerer på indstillingerne på ventilationsanlægget med mindre de oplever, at det larmer. Herunder fortæller Aida, at hun godt kan finde på at slukke for anlægget, hvis larmen irriterer hende. I sammenligning med varmeanlægget, som beboerne indstiller på, når de mærker kulde, er det bemærkelsesværdigt, at beboernes opfattelse af en god indstilling på ventilationsanlægget ikke (kun) er forbundet med boligens fugtniveau, men i høj grad med fravær af larm.

Indeklima

Ventilationsanlæggets formål er at sikre et sundt indeklima ved at suge fugtig luft ud af boligen og blæse frisk luft ind i boligen samt at minimere varmetabet ved at veksle varmen fra den udsugede luft med den luft, der blæses ind i boligen. Det er derfor relevant at se på, hvordan beboerne oplevede indeklimaet før renoveringen, hvordan de håndterede dette, og om der her er nogen ændring.

Flere beboere fortæller om, hvordan de på forskellige måder oplevede fugt i boligen før renoveringen, og hvordan de forsøgte at eliminere fugten. I det følgende vil jeg vise, hvordan beboerne Mona, Sanne og Ditte på forskellige måder kæder oplevelsen af fugt sammen med konkrete situationer i den tidligere bolig, og hvordan disse situationer har forbindelse til, hvordan de oplever boligens indeklima efter renoveringen. De bygger deres opfattelse af henholdsvis ventilationsanlægget og gulvvarmen på deres erfaringer med fugtproblemer i den tidligere bolig og deres oplevelse af, at fugt ikke længere er et problem i den nye bolig.

For Mona og Sanne manifesterede fugt, som umiddelbart er usynligt for øjet, sig fysisk og blev noget, der skulle fjernes med håndkræft i den tidligere bolig.

Mona var meget plaget af fugtproblemer og skrabede dug af ruderne hver dag i vinterperioden. At dette ikke længere er nødvendigt i den renoverede bolig, oplever hun som en forsikring om, at ventilationsanlægget virker, som det skal.

I Sannes bolig var det fysiske bevis på fugt en mørk plet i loftet på badeværelset, som hun vaskede af med rodalon en gang om året. Sanne fortæller om at pletten ikke er tilbagevendt i forbindelse med, at hun udtrykker sin begejstring for det nye badeværelse. At pletten ikke er tilbagevendt kan således forstås som en forsikring for Sanne om, at fugtniveauet er væsentligt reduceret, og er på den måde afgørende for hendes tilfredshed med det nye badeværelse. Sanne forbinder ikke det lavere fugtniveau med ventilationsanlægget, men med, at der er blevet installeret en varmekilde på badeværelset. Noget som hun beskriver som *"glimrende tænkt"* og selv var med til at kæmpe for i processen op til renoveringen, hvor hun fortæller, at der i første omgang ikke var planer om en varmekilde på badeværelser (Sanne, s. 8). *"Det er helt håbløst i et vådrum, hvor der altid kommer fugt. Det er sindssygt"*, fortæller hun som gengivelse af hendes egen kommentar til et beboermøde omkring badeværelserne (Sanne, s.8). Sannes forståelse af, at det er sindssygt ikke at have varme på i et badeværelse, har således at gøre med hendes egen oplevelse af badeværelset som fugtigt, og hun fortæller, at hun var bekymret for, om badeværelserne ville blive ramt af samme fugtproblemer med tiden, som de var før renoveringen.

Ditte beskriver oplevelsen af fugt i boligen før renoveringen som en klam fornemmelse i rummet, der opstod, når hun tørrede tøj indendørs. Denne klamme fornemmelse havde betydning for, at familien købte en tørretumbler, da de ikke ville generes af fugt i den renoverede bolig. På den måde rækker erfaringer fra den tidligere bolig ind i den nye bolig og har afgørende betydning for måden, hvorpå hun håndterer vådt vasketøj i dag. Ditte tørrer sjældent tøj indenfor i den renoverede bolig, men når hun gør, generes hun ikke længere af fugt, hvilket for hende er en konkret påmindelse om, at ventilationsanlægget fungerer: *"Altså indeklimaet er blevet bedre, det synes jeg, altså den udluftning den fungerer på en eller anden måde uden, man tænker over det"* (Ditte, s.7). Dittes beskrivelse af indeklimaet i boligen er samtidig et bevis på, at behovet for en tørretumbler for at holde fugtniveauet nede var noget, der gjorde sig gældende for boligen før renoveringen og ikke efter.

På trods af ovenstående er den tidligere bolig ikke entydigt associeret med et dårligt indeklima. Aida og Pedram oplevede ikke fugt, hvilket de forbinder med, at de var gode til at lufte ud. Sanne havde ikke

problemer med fugt ud over på badeværelset og anså generelt boligen som sund: "(...) den her bolig, ene og alene fordi den var så utæt faktisk, det var en sund bolig at bo i" (Sanne, s. 18).

Sannes opfattelse af den tidligere bolig som sund fortæller, at hun kæder indeklimaet sammen med hele boligens materialitet. Ventilationsanlæggets fordele forbindes således ikke kun med tidligere oplevelser af fugt i boligen, men også beboernes forståelse af både nuværende og tidligere bolig som helhed.

Den generelle tilfredshed med den renoverede boligs indeklima nuanceres ved, at både Sanne, Ib samt Esther og Henning oplever luftfugtigheden som værende for tør. At Esther og Henning savner mere fugt i luften kan ses i forbindelse med, at de ikke har haft problemer med fugt i den gamle bolig, hvilket også kan anskues som en del af årsagen til, at de ikke ser ventilationsanlægget som en forbedring af boligen. Det understreger igen, at beboernes oplevelse af fordelene ved ventilationsanlægget til dels bygger på erfaringer med indeklimaet i den tidligere bolig. Dog skal Esther og Hennings udsagn igen ses i forhold til deres overordnede kritiske holdning til næsten alt i den renoverede bolig.

Udluftning

Ventilationsanlægget puster frisk luft ind i boligen, og når det er tændt, lyder anbefalingerne fra producenten, at det ikke er nødvendigt at lufte ud ved at åbne vinduer for at sikre et godt indeklima (brugervejledning: Bilag 2). Derfor er det interessant at se på, om etableringen af ventilationsanlæg har ændret noget i forhold til, hvordan beboerne lufte ud.

For de fleste beboere er udluftning en rutine, der foregår på bestemte tidspunkter på dagen, og som ikke er ændret efter, boligen er blevet renoveret. Udluftning foregår ved at lave gennemtræk og ved at åbne døren eller vinduet lejlighedsvis, når beboerne eksempelvis laver mad. Flere af beboerne er fortsat af den opfattelse, at udluftning er vigtigt for at sikre et godt indeklima. Ib mener at ventilationsanlægget er "hul i hovedet", og han kan ikke se meningen med det fordi, han er opmærksom på at lufte ud (Ib, s. 10). Da jeg besøgte ham i frostgrader, havde han døren ud til haven åben. Han tænkte ikke umiddelbart over varmetab ved denne adfærd og fortæller, at døren ofte er åben fordi, han godt kan lide frisk luft.

Ditte fortæller her, hvordan hun forstår udluftning som en pligt, også i den renoverede bolig:

"(...) jeg tror, jeg gør det (lufte ud red.) hver gang, jeg kommer hjem for lige at få lidt frisk luft ind egentligt, men det er jo ikke det samme, når det er vinter, hvis det er piv koldt. Altså jeg ved godt man skal gøre det, men jeg gør det altid lige et par minutter i hvert fald" (Ditte, s. 10).

Ditte synes ikke, at det er behageligt at lufte ud, når det er koldt ude, og citatet giver fornemmelsen af, at hun ikke helt synes, at hun lufte ordentligt ud om vinteren i forhold til hendes opfattelse af, hvor meget 'man skal' lufte ud. Dittes forhold til udluftning vidner om, at frisk luft udefra ikke altid sanses som noget rart, men derimod er noget, som nogle beboere gerne ville være foruden i vinterperioden.

Som den eneste beboer i undersøgelsen lufter Sanne ikke længere ud ved at åbne døre og vinduer, som hun gjorde før i tiden. Dette har igen at gøre med hendes opfattelse af, hvordan varme- og ventilationsanlægget virker:

Sanne: "(...) man er nødt til at være meget opmærksom på, at hvis man lukker op, så fiser alt gulvvarmen jo ud, også selvom den stiger op. Og det er jo det, der gør det så behageligt at være her, at varmen kommer nedefra og op synes jeg ik' (...). I gamle dage, så slukkede man for radiatoren, og så knaldede man op for alle døre og vinduer vifft, så skal vi have noget luft i gang her, ik'."

Josefine: "Det gjorde du hver gang, du kom hjem før i tiden?"

Sanne: "Ja, det gør man jo ikke mere vel, fordi så skal jeg slukke for alt varmen, og så ved enhver idiot jo, hvor meget energi det koster at slukke for anlægget og så skal have det op og køre igen. Så det.. det er dumt. Men hvad der giver god mening er at sætte den i gang med at give frisk luft i en fornuftig.. eller hvad hedder det, brug af energi, og når man så kommer hjem ahh.. dejligt ik'? (...)" (Sanne, s. 18).

Som citatet fortæller ligger der både et økonomisk rationale, en tiltro til teknologien i ventilationsanlægget og en opfattelse af, hvordan både varme- og ventilationsanlæg er med til at give både komfort og sikre et behageligt indeklima bag Sannes beslutning om ikke længere at lufte ud. Sannes adfærd er således forbundet til både den måde, varme- og ventilationsanlægget virker, og hendes viden om eller opfattelse af, hvordan det virker.

Esther og Henning fortæller også, at de er bevidste om, at det tager lang tid at få gang i varmen igen, hvis de slukker for varmen. I modsætning til Sanne har dette ikke nogen betydning for, hvor meget de lufter ud, men kun for, at de ikke længere slukker for varmen, når de lufter ud.

Sanne fortæller, at hun en sjælden gang imellem godt kan finde på at slukke for varmen og lukke alle vinduerne op, hvis det er rigtig dejligt vejr, hvilket hun udelukkende forbinder med, at hun godt kan lide fornemmelsen af solskin og frisk luft i boligen.

Hvornår, hvor meget og hvorfor beboerne lufter ud ved at åbne vinduer afhænger i høj grad af årstiden. Det generelle billede hos beboerne er, at de om vinteren lufter ud for at sikre et godt indeklima og om sommeren lufter ud fordi, boligen bliver rigtig varm på grund af isolering og store vinduer. Som fremhævet i overstående lufter beboerne ligeledes ud fordi, de godt kan lide fornemmelsen af frisk luft i boligen, hvilket ikke udelukkende er en præference, når vejret er godt ude.

Kontrolpanel og beboernes udvekslinger

Både ventilations- og varmeanlæg styres fra et kontrolpanel på væggen i køkkenet i boligen. Dette er en helt ny måde at regulere varme og indeklima på i forhold til den tidligere bolig, hvor varmen blev reguleret på termostater, og hvor boligen ikke havde ventilationsanlæg.

Dette afsnit opsamler beboernes omgang med og holdninger til kontrolpanelet i køkkenet, samt hvordan beboerne har lært at betjene kontrolpanelet. Afsnittet berører således forskellige punkter, der går på tværs af varme- og ventilationsanlæg.

Kontrolpanel

Der er ikke noget entydigt billede blandt beboerne omkring deres holdning til kontrolpanelet. Nogle beboere er begejstrede for kontrolpanelet, der giver mulighed for at styre varme og ventilation fra ét sted. Andre synes, at det er svært at sætte sig ind i, hvordan elektronikken virker. I sidstnævnte gruppe repræsenterer Esther og Henning en yderpol:

Henning: "Jeg synes, det vigtigste er, at vi har fået gulvvarme, der har vi altså fået det der system derovre, og det skal man jo altså vænne sig til, det kræver jo sådan en digital, datamatisk eksamen."

Esther: "Alt er elektronisk styret nu ved den lille base, der sidder her ik'."

Josefine: "Kan jeg få jer til at vise mig, hvordan i styrer det?"

Henning: "Ja altså, vi ved det dårligt" (Esther og Henning, s. 1).

Henning og Esther synes tydeligvis, at overgangen til at styre varmen fra kontrolpanelet har været svær, og Henning mener, at man skal besidde en bestemt viden, 'en datamatisk eksamen', for at dette kan lade sig gøre, hvilket han ikke selv mener, de har. De er fortsat usikre på, hvordan varme- og ventilationsanlæg indstilles mest hensigtsmæssigt på trods af gentagne henvendelser på ejendomskontoret. Deres syn på kontrolpanelet understøtter en løbende fortælling om, at Esther og Henning oplever varme- og ventilationslægget som noget fremmed i deres bolig, som skaber både bekymring og usikkerhed.

Den anden yderpol er Sanne. Hun er meget begejstret for kontrolpanelet og udbryder, da hun fortæller om det: *"Det er fantastisk mand. Jeg elsker det!"* (Sanne, s. 5).

Ditte er ligeledes begejstret for kontrolpanelet, fordi det giver hende mulighed for at styre varmen i hele boligen fra ét sted. Hun har sat en lås på, så børnene ikke selv kan regulere varmen på deres værelser, og har tidligere også haft en lås på, så varmen ikke kunne indstilles til over 22 grader. For hende giver kontrolpanelet således en øget mulighed for at kontrollere boligens samlede varmeforbrug.

Som noget bemærkelsesværdigt er de tre mænd i undersøgelsen dem, der er mest forskrækkede i forhold til kontrolpanelet. I alle tre familier, hvor der var mænd repræsenteret, var det kvinderne, der stod for betjening af kontrolpanelet. Forskrækkelsen ses ikke kun i forhold til brug af kontrolpanelet, men også i forståelsen af teknologierne. Ib synes ikke, at ventilationsanlægget giver mening, og Henning mener som beskrevet ovenfor, at det er for svært til, at sådan en som ham kan forstå det. Hennings kone Esther udtrykker ligeledes en usikkerhed overfor, hvordan anlæggene virker og betjenes, men under interviewet var det hende, der tog styringen i forhold til at vise funktionerne i kontrolpanelet, hvilket gav et indtryk af, at det også var hende, der tog sig af dette i dagligdagen.

Det er umuligt ud fra empirien at sige noget fyldestgørende om, hvorfor der er så forskellige tilgange til boligens nye teknologi. Sanne har sat sig meget ind i at forstå, hvordan både varme- og ventilationsanlæg virker, og hun synes, det er smart, at anlæggene kan styres fra et centralt sted i boligen. Ligesom hos Ditte har Sannes holdning til kontrolpanelet også at gøre med et økonomisk rationale, der giver mulighed for at styre boligens samlede energiforbrug. At Esther og Henning synes, det er svært, kan forstås i forhold til, at de ikke synes hverken varme- eller ventilationsanlæg er smart, hvorfor de ikke har nogen umiddelbar motivation til at lære systemet at kende. De opfatter, som tidligere beskrevet, hele renoveringen som

overvældende og indgribende i deres liv, hvilket påvirker deres syn på boligen i en negativ retning. Herudover nævner de selv, at det er svært for dem på grund af deres høje alder. I bund og grund lader det derfor til, at spørgsmålet relaterer sig til forskelle i personlige karakteristika, herunder beboernes alder og de erfaringer, de har med fra tidligere. Sanne kan således betegnes som en type, der går til nye ting med interesse og engagement, hvor Esther og Henning, der også er ældre, er mere tilbageholdende.

Selvom både ventilation og varme styres fra kontrolpanelet er der store forskelle i, i hvor høj grad beboerne selv oplever, at de forstår, hvordan de to anlæg virker. Mens Sanne er den eneste beboer, der mener, hun kender logikken ved ventilationen, så oplever de fleste beboere, at de har meget større forståelse for varmeanlægget end for ventilationsanlægget. Dette må være sammenhængene med, at beboerne tidligere har været vandt til at regulere deres varmeforbrug og derfor har nogle helt konkrete erfaringer at trække på. Ventilationsanlægget er derimod noget helt nyt, som tager længere tid at lære at kende. Herudover kan det også have at gøre med den måde, varmeforhold og indeklimaforhold sanses forskelligt, hvor kulde som beskrevet er noget, beboerne reagerer på, når de mærker det.

Information om varme- og ventilationsanlæg

Der er bred enighed blandt beboerne om, at den korte introduktion, de fik af ejendomsfunktionæren ved indflytning, ikke var tilstrækkelig til at forstå, hvordan varme- og ventilationsanlæggene virker og betjenes.

Det skriftlige materiale, beboerne har modtaget, vækker heller ikke begejstring. Ib kalder det en "*dårlig brochure*", og Esther og Henning mener ikke, at quickguiden er detaljeret nok til at lære at bruge anlægget: "*(...) det er skrevet af dem, der er så meget inde i det uden at tænke på, at for os uvidende, der skal altså være noget mere detaljeret (...)*" (Esther, Esther og Henning, s. 14).

For at få mere information om, hvordan anlægget virker, spørger beboerne naboer eller henvender sig på ejendomskontoret. Flere fortæller dog, at de efter henvendelse på ejendomskontoret fortsat ikke har helt styr på, hvordan de skal bruge anlægget.

Da Sanne ikke fik de svar, hun søgte, kontaktede hun producenten Danfoss:

"(...) Den forsøgte jeg at lære at bruge, ved at læse den her.. Jeg kom rigtig langt, og så var der noget, hvor jeg blev i tvivl.. og hvad gør en god beboer? Går selvfølgelig ned på ejendomskontoret og siger: Jeg forstår ikke helt det her med den der ventilationskontrol.. Det var jo det, jeg ikke forstod: Hvordan og hvor mange procenter og fugtighed og sådan noget. 'Det ved vi ikke'. Der var vældig mange ting, de ikke vidste en skid om det første år, og det irriterede selvfølgelig også os (...)" (Sanne, s. 6).

At Sanne kontaktede Danfoss, som er producenten bag anlægget, viser igen, at det er vigtigt for Sanne at forstå, hvordan teknologien fungerer, og understreger også, at hun er en beboer, der selv tager ansvar for hendes eget energiforbrug. Hendes fortælling om, at hun først fik et fyldestgørende svar ved at snakke med Danfoss, giver også en indikation af, at den information, beboerne har adgang til gennem boligselskabet, ikke er tilstrækkelig. En opfattelse, som Sanne ikke er alene om.

Beboerne fortæller, at de snakker med deres naboer om både betjening af kontrolpanelet og om andre dele af boligen. Derved mener beboerne også, at de har et indblik i, hvornår de udfordringer, de selv støder på, er et generelt problem. Erfaringsudvekslingen med naboer foregår både ved tilfældige møder eller ved at opsøge hjælp hos naboer mere direkte.

Mona fortæller, at hun ikke har snakket med ejendomskontoret, når hun har haft tvivl omkring betjening af varme- og ventilationsanlæg. Hun vil hellere prøve sig frem og/eller søge hjælp hos venner i området. Hun fortæller i den forbindelse, at hun ser naboerne som en ressource til information omkring boligen fordi, de er mange, der bor i samme slags hus.

Facebook

Udover personlige møder som sted for udvekslinger omkring boligen mellem beboerne i rækkehusene, fortæller Sanne, Ib, Ditte og Mona alle om, at der sker udvekslinger på beboergruppen på Facebook. Beboerudvekslinger på Facebook kan betyde, at nogle af rådene fra naboerne kommer ud til en stor kreds af beboere fordi, de er manifesteret på skrift et sted, hvor mange af beboerne læser.

"(...) Vi har en 4 række (navn på afdelingen red.) Facebookgruppe, hvor vi deler ALT med hinanden" (Sanne, s. 7).

Sanne er den beboer i undersøgelsen, der har flest beretninger om, hvad der forgår i beboergruppen på Facebook. Som det fremgår af citatet, så deler de mange ting med hinanden, og det begrænser sig ikke kun til brug af de nye anlæg i boligen. Sanne har en børste til at vaske fugerne mellem klinkerne med, som sættes på en boremaskine. Den har hendes nabo bygget til hende, efter han så den på Facebookgruppen. Herudover bruges Facebookgruppen også til at dele idéer omkring, hvordan boligen kan indrettes.

Hvordan beboerne forstår og bruger Facebookgruppen er forskellig. Sanne og Mona fortæller begge, hvordan de benytter sig af gode råd eller deler ud af egne erfaringer. For Ib og Ditte er Facebookgruppen en form for letfordøjelig underholdning, hvor de griner lidt at andre folks indretning og de problemer, de oplever i deres boliger.

Opsummerende kan det siges, at de fleste beboere har lært om varme- og ventilationsanlæggene ved både at læse det skriftlige materiale, prøve sig frem samt snakke med boligselskabet og med naboer enten personligt eller gennem Facebook. Hvordan vægten er mellem disse informationskanaler i læringsprocessen er dog forskellig fra beboer til beboer.

6.0 Teoretisk diskussion

I følgende teoretiske diskussion vil jeg, gennem eksempler fra foregående analyse, bruge praksisteorien til at kaste lys over praksis i boligen. Dette vil give en udvidet forståelse af forbindelsen mellem renoveringen og de praksisser, beboerne udfører i boligen, herunder særligt praksisser i forbindelse med varme- og ventilationsanlæg. Diskussionen vil også uddybe, hvordan de betydninger, der er knyttet til hjem, har forbindelse til praksis i boligen og kan forstås meningsfuldt i sammenspil med praksisteorien.

Jeg vil først give et eksempel på, hvordan praksis i boligen kan forstås ud fra praksisteorien. Herefter vil jeg dykke ned i de enkelte elementer i praksis og belyse, hvordan forskellige praksisser har forbindelse til hinanden. Afslutningsvis vil jeg berøre hvilken betydning, boligens praksisser har for forståelsen af boligen som et hjem, og hvordan forandringer af både hjem og praksis hænger sammen.

6.1 Opvarmning før renoveringen - sameksistens af elementer

I boligen før renoveringen udgjorde radiatorerne sammen med bl.a. niveauet af isolering i huset, tæpper, sutsko, uldtrøjer, dyner, gardiner og gaskomfur det materielle, der var en del af opvarmningspraksissen. Elementet kompetence er, ifølge Shove og medforfattere, en kropsliggjort viden om, hvordan praksis udføres (Shove et al. 2012: 23). I den tidligere opvarmningspraksis dækker elementet kompetence derfor over evnen til at bruge det materielle, som er en del af opvarmningspraksissen. Kompetence kan ikke reduceres til evnen til at håndtere en eller enkelte materialer, men dækker over evnen til at håndtere en række forskellige materialer, der varierer fra husstand til husstand med det formål at holde varmen i boligen. Mening som element i praksis har at gøre med praksis' sociale og symbolske betydning og kan være svær at indfange præcist fordi, det er under konstant forandring (Shove et al. 2012: 23). I den tidligere opvarmningspraksis har elementet mening at gøre med at holde varmen, hvilket må være relateret til eksisterende koncepter for en acceptabel temperatur i boligen i den danske kultur. Mening kan også dække over de økonomiske rationaler, beboerne har. Det er eksempelvis belyst, at nogle af beboernes handlinger i opvarmningspraksissen er direkte forbundet til, at beboerne ønsker at spare på varmeudgiften.

Den enkelte unikke praksis kalder Shove og medforfattere *practice-as-performance* (Shove et al. 2012: 7). Selvom der er ligheder i det materielle i den tidligere opvarmningspraksis på tværs af forskellige boliger, så skal opvarmningspraksissen i de enkelte boliger forstås som *practice-as-performance*, der opstår på betingelse af hvilke materialer, den enkelte beboer har til rådighed, samt den mening og kompetence, der knytter sig hertil.

Ifølge Reckwitz formes praksis af et mønster af rutinerede handlinger, som mennesket er bærer af. Her er det fortolkningen og forståelsen af situationen, i form af mentale aktiviteter, der er med til at holde de forskellige handlinger sammen (Reckwitz 2002: 251-253). Opfattelsen af den tidligere bolig som kold og utæt er derved et fundament for, at de forskellige handlinger blev holdt sammen i opvarmningspraksissen. Med Reckwitz' tilgang til praksisteori bliver det mere tydeligt, at mening og kompetence, som en del af

individets mentale aktiviteter, er kropsliggjorte og kommer til udtryk gennem handlinger, der til en vis grad er ureflekterede. At tage sutsko på kan forstås som en ubevidst handling, der på den ene side er betinget af boligens materialitet og på den anden side beboernes opfattelse af, hvad en behagelig eller acceptabel temperatur er. Ved at benytte sig af en række forskellige materialer som sutsko og dyner som en del af den rutinerede opvarmningspraksis, er beboerne således med til at reproducere bestemte normer for indendørstemperatur og acceptabelt niveau for varmeregningen.

6.2 Det materielle kan ændre praksis

Ændringen af det materielle i opvarmningspraksissen i den renoverede bolig dækker over øget isolering, varmeanlægget, der opvarmer boligen fra gulvet, samt kontrolpanelet, hvorfra varmen reguleres. Denne ændring i det materielle har betydet, at mange af handlingerne fra den tidligere opvarmningspraksis ikke eksisterer længere blandt beboerne, fordi der i den renoverede bolig ikke er en fortolkning af boligen som kold, der forudsætter disse handlinger. I opvarmningspraksissen har ændringen af det materielle element således været grundlæggende for ændring af praksis, der i den renoverede bolig består af langt færre handlinger end tidligere, og i Ibs familie umiddelbart kun af at tænde og slukke for anlægget to gange om året. Herudfra kan man diskutere, om det overhovedet giver mening at begrebsliggøre opvarmningen af boligen som en praksis, eller om denne er ophørt i forbindelse med forbedrede varmekonforhold og kontrolpanelets automatikker.

Empirien viser også, at introduktionen af nye materialer ikke er ens betydende med, at praksis ændrer sig. Etablering af ventilationsanlæg i boligen har ikke ændret på, at næsten alle beboerne i undersøgelsen mener, at det fortsat er nødvendigt at lufte ud ved at åbne vinduer for at sikre et godt indeklima. Dette kan forstås på baggrund af Reckwitz' forklaring af, at mentale aktiviteter er kropsliggjorte gennem handlinger, der til dels er ubevidste, og at menneskelig aktivitet er en internalisering af den sociale orden, som reproduceres gennem praksis (Reckwitz 2002: 252, 255). Det betyder, at kollektive måder for, hvordan 'man' sikrer et godt indeklima, er internaliseret af beboerne på et ubevidst plan, så potentialerne ved ventilationsanlægget ikke kan udfoldes. Det bliver eksempelvis tydeligt, når Ditte som noget helt selvfølgeligt siger, at hun godt er klar over, at "*man skal*" lufte ud hver dag. På den måde er Ditte helt ubevidst selv med til at reproducere daglig udluftning som en grundlæggende handling i praksis, der har at gøre med at ventilere boligen, selvom hun synes, at det er en tarvelig pligt, når det er koldt ude. Med et praksisteoretisk perspektiv sker dette, fordi praksis reproducerer strukturerne for det sociale og herved udlægger mønstre for, hvordan praksis udføres (Reckwitz 2002: 255, Shove et al. 2012: 7). At udluftning, som nødvendig for at sikre et godt indeklima, er en fasttømret idé understreges også af, at boligselskabet, på trods af, at det fremgår af materialet fra producenten, ikke har informeret beboerne om, at det ikke længere er nødvendigt at åbne vinduerne.

Som den eneste beboer i undersøgelsen forstår Sanne ventilationsanlægget som tilstrækkeligt for at ventilere boligen, og Sanne er også selv aktiv i forhold til brug af ventilationsanlægget. Det bevirker, at elementet mening i den tidligere udluftningspraksis, hvor vinduerne blev åbnet, ikke længere eksisterer, og

derfor er denne praksis, for Sanne, faldet fra hinanden. Af den grund åbner Sanne kun vinduer i en praksis, hvor elementet mening har at gøre med at komme tættere på vejret udenfor.

Det kan diskuteres, om det er mest meningsfuldt af begrebslige Sannes forhenværende og nuværende ventilationspraksis som to forskellige praksisser eller som samme praksis, der har ændret sig som følge af, at boligen er blevet ændret. Ved at se det som to forskellige praksisser kan vi forstå, at nogle praksisser forsvinder som konsekvens af, at andre opstår. Ser vi det som samme praksis, der blot har ændret sig, bliver det tydeligt, at forskellige handlinger inden for samme praksis er afhængige af hinanden og skubber til hinanden.

6.3 Kompetence og lokal omkodning

Kompetence som forudsætning for, hvordan praksis omkring opvarmning og ventilation af boligen opstår, relaterer jeg her til evnen til at betjene kontrolpanelet.

Når kompetence videregives sker det ved, at modtageren omkoder kompetencen på baggrund af en konkret fortolkning, og elementet bliver således kun en del af praksis, hvis modtageren er i stand til at omkode kompetencen lokalt (Shove et al. 2012: 57).

Den information, beboerne får om, hvordan varme- og ventilationsanlægget betjenes, kommer fra forskellige kanaler, der både omfatter skriftligt materiale, at spørge om hjælp på ejendomskontoret og udvekslinger med naboer mundtligt eller gennem Facebook. Beboernes tilegnelse af kompetence kan derfor beskrives som en kompleks proces, og udfaldet kan ikke reduceres til en bestemt form for kompetence, men er afhængig af de kanaler, den kommer fra, samt beboernes evne til lokalt at omkode kompetencen. Hvordan kompetence ser ud som element i praksis i forhold til at bruge varme- og ventilationsanlæggene kan på den anden side ikke opfattes som helt flydende, fordi gengivelsen af hvordan kontrolpanelet betjenes, eksempelvis via Facebook eller på ejendomskontoret, også kan betegnes som en praksis, der reproducerer bestemte former for kompetence. Når viden tilegnes gennem naboer bliver bestemte forståelser, der allerede findes blandt beboere i samme type boliger, derved reproduceret.

At beboerne skulle lære kontrolpanelet at kende inden, de fandt frem til en behagelig temperatur eller en indstilling på ventilationsanlægget, der ikke gav larm, fortæller, at kompetence tilegnes over tid, hvilket bevirker, at praksis ændrer sig over tid.

Der er stor forskel på i hvor høj grad, beboerne har formået at tilegne sig den kompetence, det kræver at betjene kontrolpanelet. Dette kan forklares med, at der er kulturelle forskelle og variationer i, hvor modtagelige individer er i forhold til den lokale omkodning af kompetence (Shove et al. 2012: 57).

Esther og Henning er de beboere, der i lavets grad har været i stand til at omkode den kompetence, der kommer med kontrolpanelet, hvilket kan forstås som relateret til deres høje alder samt, at de synes, at renoveringen som helhed har været en svær og forstyrrende proces. Herudover var de, som de eneste beboere i undersøgelsen, ikke utilfredse med hverken indeklima eller varmekonforhold før renoveringen. De

forstår ikke, hvordan anlæggene virker, og de synes heller ikke, at der er noget smart ved hverken gulvvarmen eller ventilationsanlægget. Dette viser, at kompetence som element i praksis omfatter mere end viden om, hvordan materialer håndteres, men i dette tilfælde også en forståelse af, hvordan varme- og ventilationsanlæg virker, samt en forståelse af, at anlæggene forbedrer henholdsvis varmekonfort og indeklima.

Dette kan også ses i lyset af, at elementerne i praksis er tæt forbundne og påvirker hinanden (Shove et al. 2012: 24, 59). Mening som element i opvarmningspraksissen er for Esther og Henning stærkt influeret af, at de ikke synes, varmekonfortene er forbedrede, eller at gulvvarmen er smart, og dette kan have indflydelse på, hvordan kompetence ser ud i denne praksis.

At Sanne er den eneste beboer, der forstår ventilationsanlægget som grundlæggende for at sikre et godt indeklima og derfor er stoppet med at lufte ud ved at åbne vinduer, kan forklares med, at Sanne har formået at omkode den kompetence, det kræver at betjene ventilationsanlægget. Dette er sket i en proces, hvor Sanne både har prøvet sig frem og søgt information gennem forskellige kanaler. Med Sanne som eksempel understreges det igen, at tilegnelsen af kompetence i forhold til brug af ventilationsanlæg ikke kun har at gøre med funktionerne på kontrolpanelet, men også indebærer en forståelse af, hvordan anlægget rent teknisk fungerer, og hvorfor det er hensigtsmæssigt at bruge det. Man kan også sige, at denne forståelse forudsætter meningselementet, der her er at sikre et godt indeklima, og i denne optik bliver det igen tydeligt, at elementerne i praksis er flettet sammen og påvirker hinanden.

Lige gyldig om man placerer forståelsen af, hvordan boligens teknologier virker i kompetence- eller meningselementet, så giver empirien en indikation af, at den information, beboerne får om ventilationsanlægget, ikke er tilstrækkelig i forhold til, at beboerne lærer at bruge og forstå det. Herunder at forstå ventilationsanlægget som tilstrækkeligt for et godt indeklima. I den forbindelse er det dog bemærkelsesværdigt, at selvom flere beboere stadig mener, at åbne vinduer er nødvendigt for et godt indeklima, så oplever de samtidig, at ventilationsanlægget har forbedret indeklimaet betydeligt. Beboerne er på den måde ikke blinde overfor ventilationsanlæggets fordele i forhold til ventilering af boligen, men der er, som foregående afsnit foreslår, ikke noget, der opløser den praksis, der har at gøre med udluftning som grundlaget for et godt indeklima i boligen.

Perspektivet om, at mere information skulle gøre, at beboerne ikke længere ser det som nødvendigt at lufte ud ved at åbne vinduer, udfordres af forskellighederne i den lokale omkodning af kompetence samt det, at Sanne rent faktisk ikke bruger ventilationsanlægget efter forskrifterne, men efter hvad hun selv synes giver god mening.

6.4 Mening: Et hjem er lækkert, trygt og varmt

Bedre isolering og etablering af gulvvarme har bevirket, at der er kommet et nyt lag af mening i opvarmningspraksissen i form af noget behageligt og luksusagtigt, som gulvvarmen giver mulighed for. Det ses blandt andet ved, at beboerne skruer op for varmen i køkkenet og smider sokkerne for at opnå den

komfort, som gulvvarmen giver mulighed for. Betydningen af boligens forbedrede varmeniveau skinner igennem i empirien, og Mona fortæller herunder, at varmeniveauet i den renoverede bolig i meget højere grad end tidligere får hende til at slappe af, når hun kommer hjem.

Det er som et led i besvarelsen af undersøgelsens grundlæggende problemstilling oplagt at belyse en forbindelse mellem meningselementet i praksis og beboernes oplevelse af boligen som et hjem. Med et praksisteoretisk perspektiv har jeg allerede foreslået, at mening som element i beboernes opvarmningspraksis har at gøre med at holde varmen og er relateret til eksisterende koncepter for en acceptabel temperatur i boligen i den danske kultur. Med perspektiverne på hjem kan vi se, hvordan netop koncepter for en acceptabel temperatur i boligen er stærkt forbundet til, at boligen er et hjem, og at boernes idéer omkring hjem på den måde er med til at forme elementet mening i praksis.

Meningselementet i opvarmningspraksissen kan således forstås ud fra en forståelse af hjem som et komfortabelt og trygt sted, hvor beboerne kan trække sig tilbage og slappe af. Det er denne betydning af hjem som Gram-Hanssen og Darby placerer under kategorien 'sikkerhed og kontrol' (Gram-Hanssen og Darby 2016: 2).

Med Reckwitz' praksisteori har jeg forklaret, at en fortolkning af boligen som kold var en forudsætning for de handlinger såsom at tage et varmt tæppe på, der udgjorde opvarmningspraksissen i boligen før renoveringen. Meningselementet som relateret til hjem kan forstås som en del af denne fortolkning således, at der i den fortolkning, beboerne laver, når boligen opfattes som kold, også ligger en fortolkning eller en idé om, at et hjem er et sted, hvor man kan slappe af uden at fryse. I dette lys kan man forstå, at i opvarmningspraksissen i boligen før renoveringen benyttede beboerne sig af en række handlinger for at holde en behagelig temperatur fordi, boligen foruden disse handlinger ikke var et hjem, hvor beboerne kunne trække sig tilbage og slappe af. Denne idé fordrer både, at betydningen af hjem for beboerne er konstituerende for meningselementet i praksisser i boligen, men også, at praksisser i boligen er konstituerende for betydningen af hjem.

I det foregående har jeg skabt en fortælling, hvor ændringen af beboernes praksis kan spores tilbage til den fysiske ændring af boligen. Når meningselementet og hermed betydning af hjem ændrer sig i opvarmningspraksissen, så er det ikke kun relateret til gulvvarmen, men til hele boligens materialitet, herunder at klinkerne i køkkenet i den renoverede bolig kan føles kolde.

Ikke kun varmekon forholdene, men også den måde varmen kontrolleres på, har betydning for og er under indflydelse af, at boligen er et hjem. Ditte fortæller, at kontrolpanelet giver hende øget kontrol over boligen, hvilket kan relateres til en forståelse af hjem som et sted hvor, beboerne er i kontrol (Gram-Hanssen og Darby 2016: 2, Deprés 1991: 100). Mening i opvarmningspraksissen i den renoverede bolig har, for Ditte, således ikke kun at gøre med en behagelig temperatur.

I den anden grøft skaber varme anlægget en følelse af mindre kontrol i boligen for Esther og Henning, der konstant er bange for, at varme anlægget går i stykker. Som jeg allerede har berørt adskillige gange, så kan

Esther og Hennings opfattelse af varmeanlægget forstås i forlængelse af, at hele renoveringen for dem var uønsket og indgribende i deres liv og derfor også en form for tab af kontrol.

Flere beboere fortæller, at selvom de ikke giver ventilationsanlægget særlig meget opmærksomhed i det daglige, så har de bidt mærke i, at indeklimaet er betydeligt forbedret. På den måde er både boligens æstetik, indeklima og varmekonfort med til at skabe et helhedsbillede af boligen som lys og lækker, der må påvirke beboernes oplevelse af boligen som et hjem. At Sanne og Ditte har udskiftet deres møbler kan også ses i sammenhæng med den samlede fornemmelse af noget lyst og lækkert, som den renoverede bolig repræsenterer. Når meningselementet ved praksis er noget luksusagtigt, noget lyst og lækkert, så kan det forstås som skabt på baggrund af boligens samlede materialitet, som er etableret gennem renoveringen. Dette er konstituerende for meningselementet i andre praksisser end i opvarmningspraksissen. Det ses eksempelvis ved, at når Mona fortæller, at hun bruger køkkenet langt mere end tidligere til ophold og socialt samvær, så forbinder hun det både med, at boligen har en behagelig temperatur, og at køkkenet er mere behageligt at være i fordi, det nu er lyst og lækkert. På den måde deler praksis i boligen elementer og skubber til hinanden, hvilket jeg vil berøre yderligere i de følgende afsnit.

6.5 Relationen mellem forskellige praksisser

I Shove og medforfatteres praksisteori kan forskellige praksisser høre sammen og være konstituerende for hinanden fordi, de deler elementer og/eller på grund af deres fælles placering i tid og rum (Shove et al. 2012: 85-89).

I opvarmningspraksissen i den tidligere bolig ses, hvordan sammensætningen af elementer i andre praksisser er en forudsætning for sammensætning af elementer i denne praksis. Eksempler på dette er brug af gaskomfur til både madlavning og opvarmning, brugen af dyner til at holde varmen og brugen af gardiner til at holde træk ude. På den måde havde den tidligere opvarmningspraksis forbindelse til og var derved også afhængig af andre praksisser på grund af de delte elementer. I den renoverede bolig er der også eksempler på, at forskellige praksisser deler elementer. Det ses eksempelvis, når gardiner både tages i brug for at holde uvedkommende blikke ude, i praksisser hvor privatliv er vigtigt, og til at skærme for solens stråler og varme for at gøre ophold i underetagen mere tåleligt om sommeren.

Selvom flere beboere stadig lufter ud ved at åbne vinduer, så har ændringen af boligen gjort, at der er handlinger i ventilationspraksissen, som er ændret. Nogle beboere nævner eksempelvis, at de før i tiden slukkede for varmen inden udluftning, men på grund af beboernes forståelse af det nye varmeanlæg er denne handling ikke længere en del af praksis.

At Sanne er stoppet med at lufte ud ved at åbne vinduer har ikke kun at gøre med, at hun forstår ventilationsanlægget som tilstrækkeligt for at sikre et godt indeklima, som tidligere beskrevet. Det har også i høj grad at gøre med, at opvarmningspraksissen for hende er stærkt associeret med at spare på energien.

I ovenstående eksempler ses dermed, at ændringen af varmeanlægget og dermed handlingerne i opvarmningspraksissen rækker ind i ventilationspraksissen på forskellige måder blandt beboerne. På den måde deler disse praksisser også elementer, og praksis i boligen kan således ikke forstås isoleret i forhold til enkelte dele af det materielle i den renoverede bolig, men er betinget af hele boligens materialitet.

Et andet eksempel på, at praksisser forudsætter hinanden, ses i den måde, beboerne laver om på den renoverede bolig, så den passer til deres praksisser og præferencer. At ændre boligen kan i sig selv forstås som en praksis, der er betinget af forholdet mellem materiale, mening og kompetence. Analysen viser som belyst, at elementet mening i denne praksis ofte er, at (gen)etablere en materialitet, der gør bestemte andre praksisser mulige. På den måde forudsætter det, at beboerne optager en praksis, der har at gøre med at lave om på boligen, og at elementerne kan sameksistere og danne grundlag for en anden af beboernes praksisser. Når Sanne ændrer i sin have, er det fordi, elementet mening, i de praksisser hun gerne vil optage i haven, som eksempelvis kaffedrikning, er forbundet med en betydning, hun tillægger hjem, der har at gøre med ro og privatliv. Her forudsætter havens udformning som det materielle i praksis mening i samme praksis, og uden dette sammenspil af elementer, bruger Sanne ikke haven til at slappe af og drikke kaffe i. Dette understreger igen, at praksis er skabt af elementernes sameksistens, der er indbyrdes forbundne og forudsætter hinanden, og viser også, at distributionen af elementer i én praksis kan sandsynliggøre fremtidige forbindelser mellem elementerne (Shove et al. 2012: 23, 91).

Ovenstående eksempel betyder ikke, at meningselementet i praksis i haven blandt beboerne som noget universelt er forbundet med privatliv. For Ditte kan meningselementet i nogle af de praksisser, hun har i haven, forstås som forbundet med, at haven er lys og lækker, og hun ser derved ikke grund til at ændre i havens udformning.

For at vende tilbage til opvarmningspraksissen i den renoverede bolig, så kan man også se, hvordan den er forbundet til andre af beboernes hverdagspraksisser. Opvarmningspraksissen sikrer en behagelig temperatur, der som belyst både er vigtigt i forhold til afslapning og sociale aktiviteter. Når beboerne fortæller om, at varmekorholdene i den renoverede bolig giver frihed i forhold til ophold i boligen og en god start på dagen, så kan man forstå, at meningselementet i en række andre praksisser, og dermed disse praksisser, ikke ville ske uden opvarmningspraksissen. Her sker det, som Shove og medforfattere beskriver som et gensidigt afhængighedsforhold mellem forskellige praksisser, hvor praksis opstår på betingelse af andre praksisser (Shove et al. 2012: 86). Med ovenstående eksempel kan man også begrebsliggøre det materielle i opvarmningspraksissen som en del af det materielle i andre praksisser i boligen.

Det er ikke kun sameksisterende praksisser, der påvirker hinanden. Tidligere tiders praksisser kan også være afgørende for, hvordan praksisser i den renoverede bolig udspiller sig. Ikke kun i forbindelse med, at beboerne udfører de samme praksisser eller forsøger at genoprette mulighed for praksisser, de kender fra tidligere, men også igennem andre forbindelser. I analysen ses, at forståelsen af, at ventilationsanlægget har betydning for indeklimaet, har at gøre med beboernes opfattelse af den tidligere bolig som fugtig. På den baggrund kan man sige, at det gode indeklima, som en del af helhedsopfattelsen af boligen som noget lækker og luksusagtigt, der kan forstås som forbundet til meningselementet i flere af beboernes praksisser,

er betinget af mindet om en bolig, hvor indeklimaet var utilfredsstillende. Herunder er ophøret af praksisser, der søgte at eliminere tydelige tegn på fugt, en påmindelse om, at indeklimaet i den renoverede bolig er tilfredsstillende.

At beboernes tidligere praksis rækker ind i nuværende praksis kan ligeledes give en idé om, hvorfor ventilationsanlægget generelt set er sværere at forstå for beboerne end varmeanlægget. Indstillingerne for varmeanlægget skaber en genkendelighed for beboerne fordi, de i den tidligere bolig var vandt til at stille på varmen via termostaterne. Ventilationsanlægget er derimod noget helt nyt, som ikke umiddelbart bygger på et system, som beboerne kender fra at åbne vinduer.

6.6 Hjem som performance af praksisser

I forhold til at forstå boligen som et hjem har jeg i det foregående primært behandlet hjem som kontekst for praksisser i boligen og som forbundet til elementet mening i praksis. I dette afsnit vil jeg uddybe forbindelse mellem hjem og praksis ved at gå dybere ned i, hvordan hjemmet kan forstås som summen af de praksisser, der udspiller sig i boligen. Det er et perspektiv, der allerede er foreslået i første del af analysen, hvor både de praksisser, beboerne påtager sig, når de laver om på hjemmet, og de praksisser, de muliggør ved at lave om på hjemmet, er med til at skabe hjemmet. Med Gram-Hanssen og Darbys perspektiv om, at hjem konstrueres gennem praksisser, er det dog ikke kun disse praksisser, der konstituerer hjemmet, men alle praksisser i boligen (Gram-Hanssen og Darby 2016: 2f). Herunder kan placeres både hverdagspraksisser som at sove og gå i bad, samt de praksisser, der har forbindelse til brug af varme- og ventilationsanlæg, som jeg har behandlet overfor. Dette perspektiv betyder også, at når materialiteten er konstituerende for praksisser i boligen, så er materialiteten konstituerende for hjem for beboerne.

I analysen har jeg vist, at praksis i forbindelse med varme- og ventilationsanlæg udvikler sig over tid i takt med, at beboerne bliver fortrolige med de nye teknologier. Herudfra kan forstås, at når hjem konstitueres af praksisser i boligen, så er hjem noget, der sker over tid. Deprés opsummerer et perspektiv på hjem, der kan belyse dette ved at sige, at rutiner i hjem skaber en genkendelighed, der bidrager til følelsen af at være hjemme (Deprés 1991: 101f). I empirien er det tydeligt, at netop genkendelighed er vigtigt for beboerne. Når beboerne genetablerer dele fra deres tidligere bolig kan det således både forklares med, at de genetablerer muligheden for bestemte praksisser, som beboerne er fortrolige med, men også det at skabe og møde genkendelighed kan være en måde at tilegne sig hjem på.

Perspektivet om, at beboerne forsøger at genetablere hjem, kan udvikles gennem praksisteorien. Det er både gennem eksempler fra empirien og gennem det teoretiske udgangspunkt slået fast, at det materielle er et konstituerende element for praksis, og at ændringen af flere af beboernes praksisser i boligen kan spores tilbage til renoveringen. I et praksisteoretisk perspektiv strukturerer summen af praksisser hverdagslivet således, at der opstår et mønster, som beboerne følger i forhold til hvor, hvornår og hvordan, de optager forskellige praksisser i deres bolig (Shove et al. 2012: 95). Det materielle i praksis giver her beboerne en synlig strukturering af deres hverdagsliv i boligen. Herudfra kan man sige, at når

beboerne irriteres over ændringer i boligen, så er det på grund af, at der er sket et synligt brud på det mønster, som beboernes hverdagsliv udspiller sig efter. Genetableringen af hjem relaterer sig derved ikke kun til de enkelte praksisser, som beboerne muliggør, når de indretter og laver om på boligen, men også til det genkendelige mønster, som summen af praksisser i hjemmet skaber.

At hjem skabes over tid gennem praksis, og at der her opstår en genkendelighed, der bidrager til følelsen af at være hjemme, kan således også forklare, hvorfor de nye teknologier kan synes utrygge for beboerne i starten. Herunder at beboerne søger information hos naboer om, hvordan varme- og ventilationsanlæg virker, fordi den fortrolighed med teknologierne er vigtig for dem.

På den måde bliver hjem skabt gennem praksis på flere måder. Boligen transformeres til et hjem gennem de hverdagspraksisser, der sker i hjemmet, og netop disse hverdagspraksisser er, gennem meningselementet, koblet op på forskellige betydninger af hjem.

6.7 Idéen om hjem og kollektiv praksis

Jeg har i det foregående belyst, hvordan praksis i boligen er formet af måden, hvorpå elementer og handlinger i den enkelte praksis hænger sammen og konstituerer hinanden, hvordan forskellige praksisser er forbundet med hinanden og påvirker hinanden, hvordan praksis er bundet op på betydningen af hjem, og hvordan renoveringen relaterer sig til flere af beboernes praksisser i boligen.

Centralt for praksisteorien er, at praksis er kollektiv og at practice-as-performance både former og er formet af practice-as-entity (Shove et al. 2012: 7). Men hvilken betydning har dette for foregående analytiske udledninger?

Som undersøgelsens problemfelt fremlægger, så bliver gennemgribende renoveringer og nybyggeri altid opført som lavenergi på grund af krav til energieffektive komponenter i bygningsreglementet. Det betyder, at når der renoveres og bygges nyt i dag, så vil boligerne være velisolerede, og der vil ofte være etableret både ventilationsanlæg og gulvvarme. Nybyggeri og boliger, der har gennemgået gennemgribende renoveringer kan også tillægges betydninger som 'lyse og lækre' og vil typisk være udført efter nutidens arkitektoniske idealer, hvor åbenhed og gennemsigtighed er dominerende. Det er ikke til at spå om, hvilke arkitektoniske trends og idéer, fremtidens boliger vil afspejle, men det er sikkert og vist, at boligmassen er under udvikling nu og fortsat vil være det fremover.

I Winthers sondring mellem hjem og hjem som idé, er idéer omkring hjem på samfundsplan med til at forme det konkrete hjem og omvendt (Winther 2006: 185). Dette ligger i tråd med det praksisteoretiske perspektiv, hvor praksis er kollektiv og eksisterer på tværs af forskellige husstande. Når hjemmet skabes gennem summen af praksisser i hjemmet, så er ændringen af practice-as-performance ikke kun konstituerende for practice-as-entity, men også for hjem som idé, der er formet af kollektive måder at have hjem på.

Når ny materialitet fordrer ny eller ændret mening og kompetence i praksis i boligen, så må practice-as-entity ændre sig i takt med, at måden man renoverer og bygger nyt ændrer sig. Med denne undersøgelses analyse og diskussion som udgangspunkt er der i mange tilfælde ikke tale om, at boligens praksisser ændrer sig radikalt, men at den renoverede boligs materialitet skaber nye variationer i elementerne mening og kompetence. Det er også belyst, at boligens nye teknologier afstedkommer større ændringer i praksis, eksempelvis når varmen kontrolleres på en helt ny måde. Pointen er, at boliger fortsat renoveres og bygges som hjem med den hensigt, at beboerne skal kunne udføre de hverdagspraksisser, der foregår i et hjem. Selvom boligens materialitet er ændret, så er den overordnede indretning stadig den samme således, at boligen har et køkken, et bad, en stue osv., og hjemmet kan stadig ses som forbundet til bestemte betydninger. Disse betydninger er som belyst fortsat variationer, der kan placeres inden for Gram-Hanssen og Darbys opsummerende kategorier, hvor hjem blandt andet har at gøre med kontrol, privatliv, hverdagspraksisser, familielivet og social status (Gram-Hanssen og Darby 2016: 2, 3).

Nybyggeri og gennemgribende renoveringer skaber således ikke et helt nyt billede af betydning af hjem, men i takt med, at boligmassen renoveres og udvides, så er det med til at ændre forståelsen af hjem en lille smule i.

Hjem som idé er også konstituerende for det konkrete hjem (Winther 2006: 185). I forhold til foregående betyder dette, at når boliger opføres som en lys og lækker helhed og giver mulighed for ekstra komfort gennem gulvvarmen og bedre indeklima, så vil det ændre den måde, beboere skaber hjem på gennem praksis. Det vil sige, at renoveringer som renoveringer i Albertslund Syd ikke kun gør, at meningselementet i en række praksisser i boligen er under forandring i det konkrete hjem, der er renoveret. De er også med til at ændre på den kollektive forståelse af, hvilket niveau af komfort, et hjem skal opfylde. I lyset af undersøgelsens analyse betyder det også, at kontrol kan få ændret betydning i hjemmet, når kontrolpanelet giver øget mulighed for kontrol over boligens varme- og ventilationsforhold. Samtidig kan idéen om hjem som det private 'safe haven', hvor beboerne er i kontrol, også være under forandring i takt med, at grænserne for boligen rykkes eller udviskes som følge af eksempelvis vinduer fra gulv til loft, samt fordi nye teknologier for nogle beboere kan føles utrygge.

Det betyder, at ændringen i det materielle i den enkelte bolig er med til at påvirke nye standarder for, hvordan vi har hjemme. Samtidig kan beboernes praksis i denne undersøgelse forstås som influeret af allerede eksisterende koncepter og idéer, der har forbindelse til betydningen af hjem. Eksempelvis eksisterende koncepter for komfort i hjemmet, som den tidligere bolig ikke levede op til. Praksis i den renoverede bolig er på den måde med til at reproducere bestemte måder at have hjemme på.

7.0 Konklusion

Det grundlæggende formål med denne undersøgelse har været at undersøge, hvordan den lavenergi teknologi, der installeres ved en gennemgribende energirenovering af en almen boligafdeling, påvirker beboernes praksis. Herunder hvordan praksis kan forklares på baggrund af beboernes opfattelse af boligen som et hjem og renoveringen som helhed. Med rækkehusene i Albertslund Syd som case har jeg, gennem interview med beboere, vist, hvordan beboernes praksis opstår i et komplekst samspil mellem boligens materialitet, forståelsen af hvordan materialiteten håndteres, beboernes erfaringer, beboernes oplevelse af boligen som et hjem og andre praksisser i boligen.

Jeg kan konkludere, at boligens lavenergi teknologier, i samspil med den renoverede boligs samlede materialitet, påvirker en række af beboernes praksisser i boligen, og at renoveringen har betydning for beboernes opfattelse af boligen som et hjem.

Konklusionerne fra denne undersøgelse peger i et større samfundsmæssigt billede på, at når boliger renoveres til lavenergiboliger, så skubber boligens samlede materielle struktur til betydninger og idéer omkring hjem på samfundsplan. Kollektive betydninger af konceptet hjem forandres således i takt med, at praksis i boligen ændres, og både komfort og kontrol kan derved få ny betydning i hjemmet. Hvordan dette sker vil jeg tydeliggøre i det følgende.

Oplevelsen af boligen som et hjem

I lyset af de teoretiske perspektiver på hjem, handler oplevelsen af boligen som et hjem, på tværs af flere beboere, overordnet om kontrol og privatliv. I sammenhæng hermed udfolder der sig forskellige betydninger af hjem, som jeg vil berøre herunder.

Oplevelsen af boligen som et hjem, som et privat sted, hvor beboerne er i kontrol udfordres af den renoverede boligs åbne design af både bolig og have, der gør, at beboerne føler sig overvåget. Dette bevirker, at beboerne ikke længere, i samme omfang, opfatter boligen som et sted, hvor de kan trække sig tilbage fra omverdenen og slappe af. Herunder oplever beboerne en mindre kontrol over sociale relationer, og utilfredsheden med det åbne design kædes også sammen med et ønske om at værne om hele familiens privatliv.

Boligens varme- og ventilationsanlæg bevirker at boligen, for nogle beboere, understøtter betydningen af hjem, der har at gøre med at være i kontrol over boligen. Dette fordi kontrolpanelet giver en følelse af kontrol over boligens energiforbrug. Hos andre beboere medfører varme- og ventilationsanlæg, at boligen bliver et sted, hvor de i mindre grad er i kontrol, fordi de nye teknologier kan synes utrygge og være svære at forstå.

Undersøgelsen viser et gennemgående billede af, at den renoverede bolig repræsenterer noget nyt, lækkert og *luksusagtigt*. Som en del af helheden i det luksuragtige understøtter boligens forbedrede varme-, lys- og indeklimaforhold forskellige måder at have hjemme på. Det luksuragtige sættes herunder i

forbindelse med en betydning af hjem, hvor beboeren viser hvem han/hun er gennem hjemmet. Her er både indretningen og boligens nye materialitet vigtige i forhold til, at beboerne kan vise både sig selv og omverdenen værdier og social status.

Det er også vist, at forbedrede varmekonforhold giver større mulighed for, at beboerne kan slappe af og føle sig tilpas, hvilket er kædet sammen med en betydning af hjem, som et sted hvor beboerne kan trække sig tilbage fra omverdenen.

Hvordan boligens lavenergiteknologier påvirker praksis i boligen

Beboernes brug af boligen er studeret med en praksisteoretisk tilgang. Herigennem er det vist, at renoveringen som helhed har betydning for beboernes praksis. Herunder påvirker boligens lavenergi teknologier både praksis i forbindelse med brug af disse teknologier, og andre af beboernes praksisser i hjemmet.

Beboernes brug af gulvarmeanlægget og ventilationsanlægget med varmegenvinding har været centralt i undersøgelsen. Boligens forbedrede varmekonforhold har ændret på opvarmningspraksissen, der i den renoverede bolig består af færre handlinger, fordi varmeanlægget sammen med isoleringsniveauet er tilstrækkeligt for at opnå en behagelig temperatur.

Ventilationsanlægget har for de fleste beboere ikke ændret på, hvordan de ventilerer boligen. Dette er fordi, at opfattelsen af at et godt indeklima sikres gennem åbne vinduer, er en fasttømret idé blandt beboerne, som beboerne selv er med til at reproducere gennem praksis. Dette kan synes paradoksalt, fordi beboerne samtidig mærker, at ventilationsanlægget skaber et forbedret indeklima, der har betydning for beboernes samlede opfattelse af boligen som lys og lækker.

Variationer i hvordan beboerne bruger varme- og ventilationsanlæg, er kædet sammen med beboernes forståelse af, hvordan anlæggene virker. Denne forståelse sker blandt andet på baggrund af tidligere erfaringer, herunder erfaringen omkring varmekonforhold og indeklima fra før boligen blev renoveret.

Beboernes praksisser i boligen relaterer sig til hinanden og konstituerer hinanden. Beboernes forståelse af, at temperaturen i det nye varmeanlæg ændres langsomt, har betydet at flere beboere er stoppet med at slukke for varmen, når de lufter ud. På den måde er udluftningspraksissen i den renoverede bolig afhængig af opvarmningspraksissen.

At boligens materialitet samlet set repræsenterer noget nyt og luksusagtigt, har betydning for praksisser i forbindelse med ophold og afslapning, fordi renoveringen tilføjer en ekstra form for komfort til disse praksisser. Her er de forbedrede varmekonforhold af stor betydning, og flere beboere skruer højere op for varmen under boligens (ellers kolde) klinker, fordi de kan lide at mærke varmen under fødderne. Som en del af helhedsoplevelsen, bidrager ventilationsanlægget til, at indeklimaet er behageligt. Denne helhed påvirker på forskellige måder oplevelsen af boligen som et hjem, der i undersøgelsen er kædet sammen med den sociale og symbolske betydning af praksis. Boligens nye niveau af komfort, som isolering og

varmeanlæg giver mulighed for, er en del af den sociale og symbolske betydning i andre praksisser. På den måde er selve opvarmningspraksissen en forudsætning for, at praksisser hvor den sociale og symbolske betydning har karakter af komfort, kan opstå. Herunder relaterer både det nye niveau af komfort og det luksusagtige sig til forskellige betydninger af boligen som et hjem. Dette ses eksempelvis ved, at gulvvarmen understøtter en oplevelse af boligen som et hjem, hvor beboerne er trygge og kan slappe af.

Det kan derfor konkluderes, at varmeanlæg og ventilationsanlæg både påvirker og muliggør en række af beboernes praksisser.

Hjem skabes gennem praksis

Som noget centralt foreslår undersøgelsen, at oplevelsen af boligen som et hjem ikke bare er konstituerende for praksis, men også skabes gennem praksis. Både den praksis som beboerne optager når de indretter sig og laver om på boligen, og andre praksisser, som er en del af beboernes hverdagsliv. Ud fra dette perspektiv påvirker renoveringen beboernes opfattelse af boligen som et hjem i det omfang, at renoveringen påvirker praksis.

Beboernes oplevelse af boligen som et hjem gør også, at renoveringen har ændret og helt fået nogle praksisser til at ophøre. Boligens åbne design påvirker den måde, beboerne opfatter hjemmet som et privat sted. De arkitektoniske idealer omkring det lyse og lækre, har derved betydning for den måde beboerne tilegner sig hjem på gennem praksis, fordi boligens design umuliggør nogle af de praksisser, som beboerne havde i boligen før renoveringen.

Frihed til at kunne indrette og lave om på boligen er afgørende for beboernes oplevelsen af boligen som et hjem. Herunder tilegner beboerne sig hjem ved at personliggøre boligen, så den understøtter værdier og hverdagspraksisser. Dette er også kædet sammen med perspektivet om, at hjem konstitueres gennem beboernes hverdagspraksisser. Når den renoverede boligs materialitet umuliggør nogle af de hverdagspraksisser, der er vigtige for beboerne, ændrer beboerne selv på boligen i det omfang, det er muligt for dem. Beboerne forsøger herved at genetablere det hjem de kender fra før boligen blev renoveret, hvor bestemte praksisser var mulige. Den materialitet som boligen havde før renoveringen er her af stor betydning, fordi de hverdagspraksisser der er vigtige for beboerne, rækker tilbage til beboernes liv i boligen før renoveringen.

Det er således vist, at beboernes opfattelse af boligen som et hjem både er influeret af erfaringer fra deres tidligere bolig og af den renoverede boligs materialitet. Betydningerne af hjem er på den måde noget, der går på tværs af fortid og nutid.

Praksis er konstitueret af flere dele

Det kan konkluderes, at praksis er med til at forme oplevelsen af boligen som et hjem, og samtidig er oplevelsen af boligen som et hjem med til at forme praksis. I denne proces er boligens materialitet et af flere andre konstituerende elementer.

Nedenfor opsamles hvordan praksis, i den renoverede bolig, opstår og ændres blandt beboerne i undersøgelsen. Udledningerne er sket på baggrund af det samlede analytiske arbejde, der er diskuteret i forhold til praksisteorien. Til venstre vises denne undersøgelses konklusioner og til højre vises hvordan disse er udledt af, og sat i forbindelse med Shove og medforfatteres praksisteori.

Denne undersøgelse

Shove og medforfattere

1. Den renoverede boligs materialitet	➤ Det materielle
2. Den betydning beboerne tillægger boligen som et hjem	➤ Mening
3. Forståelse for hvordan det materielle, der er en del af praksis skal håndteres	➤ Kompetence
4. Andre praksisser i boligen	➤ Forbindelserne mellem elementerne i andre praksisser og relationen til andre praksisser
5. Tidligere erfaringer	➤ Forbindelserne mellem elementerne i tidligere praksisser og relationen mellem forskellige praksisser i fortiden

Det kan konkluderes, at den renoverede bolig påvirker beboernes praksis i boligen, fordi ændringerne af det materielle skaber ny mening af praksis og kræver nye former for kompetencer. Renoveringen påvirker også praksis, fordi ændring af en praksis, påvirker andre praksisser og forholdet mellem forskellige praksisser i boligen. I denne proces er beboernes tidligere erfaringer afgørende, herunder mindet om den renoverede boligs materialitet før renoveringen. Dette fordi tidligere tiders praksisser er afgørende for, hvordan beboernes praksis i den renoverede bolig udfolder sig. Både fordi beboerne viderefører praksis fra tidligere og fordi opfattelsen af eksempelvis boligens nye teknologier, bygger på tidligere erfaringer. Det betyder, at både betydningen af hjem og praksis fra boligen før renoveringen bliver reproduceret i den renoverede bolig. Samtidig påvirker den ændrede materialitet også praksis, så hjem også får ny betydning. Fordi praksis studeres som social praksis, har dette ikke kun betydning for beboerne i de enkelte boliger der er renoveret, men for både hjem og praksis på et kollektivt plan.

8.0 Perspektivering

Det er indledningsvist beskrevet, at undersøgelsens formål er, at bidrage med et perspektiv på energiforbrug i almene boligafdelinger. Det er derfor relevant at relatere undersøgelsens fund til, hvordan man kan skabe energibesparelser gennem energirenoveringer i den almene sektor. I det følgende vil jeg komme med en række overvejelser omkring, hvordan resultaterne kan bruges, når boliger renoveres.

Det er i undersøgelsen tydeliggjort, at beboernes brug af den renoverede bolig bygger på tidligere erfaringer. I forhold til udluftning betyder dette, at det dårlige indeklima før renoveringen har betydning for, at beboerne mener, at det er meget vigtigt at lufte ud. I ældre boligafdelinger, der er plaget af dårligt indeklima, gør boligforeningen ofte meget ud af at fortælle beboerne, at udluftning er vigtigt for at undgå råd og skimmelsvamp. Boligforeningen er derved en vigtig medspiller i forhold til at reproducere denne praksis. Det kan derfor være af stor betydning, at boligforeningen er omhyggelig omkring at formidle, at det ikke længere er nødvendigt at lufte ud i boliger, der ved renovering har fået tilføjet et ventilationsanlæg med varmegenvinding. Samtidig er det vigtigt at formidle hvordan ventilationsanlægget fungerer, så beboerne ved, at udluftning har betydning for deres energiforbrug. Herunder kan det være relevant med en samlet formidling af teknologiernes anvendelse, da beboernes praksisser har forbindelse til hinanden og påvirker hinanden.

Beboernes erfaringer fra tidligere kan også medtages i en overvejelse omkring udformningen af den renoverede boligs materialitet. Er der praksisser fra tidligere, det ville være hensigtsmæssigt at videreføre, og hvordan kan den renoverede bolig, give mulighed for dette? Hvad er vigtigt i forhold til beboernes oplevelse af boligen som et hjem? Hvordan kan beboernes allerede eksisterende opfattelse af hjem og komfort videreføres gennem materialiteten i den renoverede bolig, så der ikke skabes en idé omkring luksus og komfort, der er med til at øge energiforbruget? Undersøgelsen viser eksempelvis, at gulvvarmen primært er en komfort under de (ellers kolde) klinker. Det er således værd at overveje om klinker er et godt materialevalg i forhold til energirenoveringer.

Undersøgelsen viser i relation til dette, at det luksusagtige og den ekstra komfort opstår, på baggrund af det, som boligens materialitet som helhed præsenterer. Her kunne man, gennem den måde der renoveres på, skabe en mere fleksibel idé omkring komfort, som Chappelles og Shove også foreslår (2005).

At beboerne i undersøgelsen generelt har svært ved at forstå hvordan ventilationsanlægget virker, kan ses i forbindelse med, at de er lejere og ikke selv har bestemt, at boligen skulle have ventilationsanlæg. Perspektiver omkring, hvordan beboerne kan inddrages mere i renoveringen og få større ejerskab i de nye teknologier, er derfor relevante. Herunder viser undersøgelsen, at det, at nogle beboere synes, at de nye teknologier er svære at forstå, er under indflydelse af, at de generelt synes at renoveringen har været indgribende i deres liv. En inddragelsesproces, hvor beboerne føler sig reelt involveret, kan derfor være af positiv betydning i forhold til oplevelsen af deres bolig som et hjem, hvor de er i kontrol. Herunder oplevelsen af, at de nye teknologier er en del af deres hjem.

På et mere overordnet plan kan forståelsen af boligen som et hjem medtænkes i de beregninger, der ligger til grund for det beregnede forbrug i bygningsreglementet. Eksempelvis i forhold til at regne med et større varmeforbrug, når boligen har klinker på gulvet. Beregningerne kunne også generelt tage udgangspunkt i erfaringerne med det faktiske forbrug. Dette vil nok ikke give et lavere energiforbrug, men blot beregninger, der er tættere på virkeligheden.

9.0 Litteraturliste

- Arkitema Architects. Nye udfordringer for det almene boligbyggeri. København: Landsbyggefonden. 2014.
- Albertslund Konceptet: <https://stateofgreen.com/files/download/1448> - hentet 19.04.17
- AlmenNets sekretariat & Kierkegaard, Christian. *Energirenovering og energiadfærd – overblik over aktuelle forsøgsprojekter for almene boliger*. København: AlmenNet og DriftsNet. 2016.
- Antoft, Rasmus, Michael Hviid Jakobsen, Anja Jørgensen & Søren Kristiansen. *Håndværk & horisonter: Tradition og nytænkning i kvalitativ metode*. Odense: Syddansk Universitetsforlag. 2007.
- Brinkmann, Svend & Lene Tanggaard (Red.) *Kvalitative metoder: En grundbog*. København: Hans Reitzels Forlag. 2015.
- Chappels, Heather & Elisabeth Shove. *Debating the future of comfort: environmental sustainability, energy consumption and the indoor environment*. Building Research & Information. 2005, 33:1, 32-40
- Després, Carole. *The meaning of home: Literature review and directions for future research and theoretical development*. The Journal of Architectural and Planning Research. 1991, 8, 96-115.
- Flyvbjerg, Bent. *Five Misunderstandings About Case-Study Research*. Qualitative Inquiry. 2006, 12:2, 219-245.
- Gram-Hanssen, Kirsten. Consuming technologies - developing routines. *Journal of Cleaner Production*. 2008. 16:11, 1181-1189
- Gram-Hanssen, Kirsten. *Residential Heat Comfort Practices: Understanding Users'*. Building Research & Information. 2010, 38:2, 175–86
- Gram-Hanssen, Kirsten. *Are 'Home' and 'Smart' contradictory concepts or fluid positions that will converge?* Paper prepared for DEMAND Centre Conference, Lancaster, 13-15 April 2016
- Gram-Hanssen, Kirsten & Anders Rhiger Hansen. *Forskellen mellem målt og beregnet energiforbrug til opvarmning af parcelhuse*. Statens Byggeforskningsinstitut, Aalborg Universitet. 2016.
- Halkier, B. *Kan pragmatisme være analytisk?* I: Nielsen, Lise Drewes & Kirsten Bransholm Pedersen (Red., Kvalitative metoder–fra metateori til markarbejde. Frederiksberg: Roskilde Universitetsforlag. 2001, 41-59
- Jalas, Mikko & and Jenny Rinkinen. *Stacking Wood and Staying Warm: Time, Temporality and Housework around Domestic Heating Systems*. Journal of Consumer Culture, November. 2013
- Knudsen, Henrik N., Ole Michael Jensen. *Tenants' experience and satisfaction with renovated and energy retrofitted social housing'*, København: Statens Byggeforskningsinstitut, Aalborg Universitet. 2015.
- Kristensen, Hans. *Housing in Denmark*. Center for Bolig og Velfærd. 2007

Lokalavisen, Albertslund Posten: <http://albertslund.lokalavisen.dk/raekkehusene-ok-med-hegn-indtil-haekken-er-vokset-op-/20160519/artikler/705199820> - Hentet 27.4.17

Madsen, Line Valdorf. The Comfortable Home and Energy Consumption. Danish Building Research Institute, Ålborg Universitet. Forthcoming.

Mallett, Shelly. *Understanding Home: A Critical Review of the Literature*. The Sociological Review. 2004, 52:1, 62–89.

Reckwitz, Andreas. *Toward a Theory of Social Practices, A Development in Culturalist Theorizing*. European Journal of Social Theory 5:2. 2002, 243-263

Shove, Elisabeth, Mike Pantzar & Matt Watson. *The Dynamics of Social Practice: Everyday Life and how it Changes*. SAGE publications. 2012.

Vestergaard, Hedvig. *Renoveringer af store bebyggelser – kan det betale sig?* Byplan, 1993, 45:5, 208-213

Wilhite, Harold, Hidetoshi Nakagami, Takashi Masuda & Yukiko Yamaga. *A Cross-Cultural Analysis of Household Energy-Use Behavior in Japan and Norway*. Energy Policy. 1996, 24:9, 795–803

Winther, Ida Wentzel. *Hjemlighed – Kulturfænomenologiske studier*. Aarhus: Danmarks Pædagogiske Universitets Forlag. 2006, 177-197

10.0 Abstract

The fundamental purpose of this study has been to examine how low energy technology installed through a comprehensive retrofit of a social housing unit affects the tenants' practices. It looks at how practice can be understood based on the tenants' understanding of the dwelling as a home, and based on the complete renewed structure of the dwelling.

The starting point of this study is that dwellings are often renovated after current architectural ideals and the fact that renovations must meet the strict demands of the building regulations. This leads to new installments and technologies and thus furthers the complexities of modern building, which calls for new practices in the home and challenges the concept of home.

The themes and issues of the study are examined through qualitative interviews with tenants living in a social housing unit, both before and after their homes were retrofitted.

The theoretical framework of the study is based on practice theory, which has shaped both the configuration and analytical outcome of the study. To this, the theoretical perspectives on the concept of home adds an understanding of home as context for practices in the dwelling.

A central theme in the study is how the renovated dwelling as a whole represents something new and luxurious and how this affects a number of practices.

The study focuses on the tenants' practices in relation to the underfloor heating system and the heat recovery ventilation system in the dwelling. In relation to these practices the study looks at and expounds upon other practices in the dwelling as an outcome of the renewed material structure.

It has been shown that the understanding of the dwelling as home is related to control, privacy, communicating social status, family life, and the opportunity to withdraw and relax. The study suggests the tenants' understanding of the dwelling as a home both constitutes and is constituted by their practices. It also illustrates how the tenants' experiences in their dwelling prior to the retrofitting are crucial to their practices and their notions of the dwelling as home.

Modern architectural ideals, including luminous and appealing design, are reflected in the retrofitted social housing unit's open structure. These ideals have changed certain practices while making others obsolete. This is because they affect the tenants' notion of home as being somewhere private.

Considering the notion of the dwelling as home, the study looks at the control panel of the house, which controls the floor heating and ventilation systems. It looks at how this new technology gives the residents both a feeling of control but also a loss of control.

The different practices of the tenants correlate and constitute one another. The study illustrates how the tenants use new technology in the dwelling and what affect the new technology, and the use of the new technology, have on other practices in the dwelling. The study looks at a problem where the installment of a heat recovery ventilation system does not prevent the tenant's practice of airing out the dwelling by opening windows. It also shows how the underfloor heating is connected to the practice of airing out, and how both the heat recovery ventilation system and underfloor heating have become important parts of other practices.

Based on the whole analysis, the study shows that practices in retrofitted housing are founded on the relationship between 1) the materiality of the retrofitted dwelling, 2) the tenants' understanding of the dwelling as home, 3) understanding of the use of the materials that are part of the practices, 4) other practices in the dwelling and 5) experiences prior to the retrofit.

The study's conclusions suggest that when dwellings are retrofitted to become low energy housing, the new material structure of the dwelling changes the notion and concept of home on a societal level.